

**OSMANLI DÖNEMİNDE BAĞDAT'TA YAPILAN
VE TAMİR EDİLEN MİMARİ ANITLARIN
BUGÜNKÜ DURUMLARI**

**2024
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ARKEOLOJİ**

Khattab Ahmed Jasim ALBUASWAD

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM**

**OSMANLI DÖNEMİNDE BAĞDAT'TA YAPILAN VE TAMİR EDİLEN
MİMARİ ANITLARIN BUGÜNKÜ DURUMLARI**

Khattab Ahmed Jasim ALBUASWAD

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Ocak 2024

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	4
DOĞRULUK BEYANI	5
ÖNSÖZ	6
ÖZ.....	7
ABSTRACT.....	8
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	9
ARCHIVE RECORD INFORMATION	10
ARAŞTIRMANIN KONUSU	11
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	12
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	12
ARAŞTIRMA ESNASINDA KARŞILAŞILAN BAZI PROBLEMLER VE GÖZLEMLER	13
1. BÖLÜM.....	14
1.1. Genel Bakış.....	14
2. BAĞDAT KENTİ	31
2.1. Kentin Tarihsei Gelişimi	31
2.1.1.Selçuklu Dönemi.....	32
2.1.2.Osmanlı Dönemi.....	39
2.1.3.Son Dönemi.....	48
3. OSMANLI DÖNEMİNDE BAĞDAT'TA YAPILAN MİMARİ ANITLAR VE BUGÜNKÜ DURUMLARI.....	51
3.1. İmam-1 Azam Ebu Hanife Külliyesi.....	51
3.1.1.Tarihçesi:	51
3.1.2. Yapının İncelenmesi:.....	53

3.1.3. Türbe-cami kompleksi:	53
3.1.2. Harim	55
3.1.3. Minare	60
3.1.4. Medrese	61
3.1.5. Külliye nin Diğer Yapıları	61
3.2. Abdülkadir Geylani Külliyesi	63
3.2.1. Tarihçesi:	63
3.2.2. Yapının İncelenmesi:	64
3.2.3. Harim	66
3.2.4. Türbe	68
3.2.5. Minare	71
3.2.6. Külliye nin diğer yapıları:	73
3.3. Musa Kazım Külliyesi	74
3.3.1. Tarihçesi:	74
3.3.2. Yapının İncelenmesi:	76
3.3.3. Mimari	77
3.3.4. Harim	78
3.3.5. Türbe	79
3.3.6. Minare	81
3.3.7. Külliye nin Diğer Yapıları:	82
3.4. Sultan Ali Camii	82
3.4.1. Tarihçesi:	82
3.4.2. Yapının İncelenmesi:	82
3.4.3. Mimari:	83
3.4.4. Harim:	83
3.4.5. Türbe:	88
3.6. Haydarhane Camii	92
3.6.1. Tarihçesi:	92
3.6.2. Yapının İncelenmesi:	92
3.6.3. Son cemaat yeri:	92
3.6.4. Harim:	96
3.6.5. Minare:	101
3.6.6. Diğer yapılar:	103

3.7. Şeyh Ömer Sühreverdi Külliyesi	104
3.7.1. Tarihçesi	104
3.7.2. Yapının İncelenmesi	104
3.8. Asafiye Camii.....	106
3.9. VezirCamii	108
3.9.1. Tarihi Arka Plan	108
3.9.2. Mimari Tanımı	109
3.10. Ma'ruf El Kerhi Külliyesi.....	110
3.10.1. Tarihçesi	110
3.10.1. Yapının İncelenmesi	111
3.11. Reşit Paşa Hamamı	113
3.11.1. Paşa Hamamı'nın Durumu.....	113
SONUÇ	118
KAYNAKÇA.....	121
ŞEKİLLER LİSTESİ	126
ÖZGEÇMİŞ	129

TEZ ONAY SAYFASI

Khattab Ahmed Jasim ALBUASWAD tarafından hazırlanan “OSMANLI DÖNEMİNDE BAĞDAT'TA YAPILAN VE TAMİR EDİLEN MİMARİ ANITLARIN ANITLARIN BUGÜNKÜ DURUMLARI” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM

Tez Danışmanı, Arkeoloji Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Arkeoloji Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 19/01/2024

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt ELİÜŞÜK (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Kasım OYARÇİN (OMÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Doç. Dr. Zeynep ÖZCAN

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntılarım intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygunFotoğrafde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Khattab Ahmed Jasim ALBUASWAD

İmza:

ÖNSÖZ

Bu tez, **Osmanlı Doneminde Bağdat'ta Yapılan Mimari Anıtlar ve Bugünkü Durumları** anlamak için detaylı bir araştırma sunmayı amaçlamaktadır. Osmanlı imparatorluğu'nun bağdat'a yaptığı mimarî katkılar, o dönemin büyük bir kültürel ve tarihi zenginliğini yansıtmaktadır. Ancak, zamanın etkileri, doğal afetler, savaşlar ve kentsel dönüşüm gibi faktörler, bu anıtların korunmasını ve sürdürülebilirliğini tehlikeye atmaktadır.

Bu tez, Bağdat'taki Osmanlı dönemi anıtlarının tarihini, mimari tarzlarını ve işlevlerini derinlemesine inceleyecektir. Ayrıca, bu anıtların bugünkü durumlarını belirlemek için saha araştırmaları ve belgeler yapılmıştır. Restorasyon çalışmaları, koruma politikaları ve yerel toplulukların rolü gibi faktörler de ele alınacaktır.

Amacımız, bu tez aracılığıyla Bağdat'taki Osmanlı dönemi mimarî anıtlarının önemini vurgulamak ve bu mirası gelecek nesillere aktarmanın önemini vurgulamaktır. Ayrıca, bu tez, kültürel mirasın korunması ve sürdürülebilir turizmin teşvik edilmesi konusundaki genel tartışmalara katkıda bulunmasını umuyoruz.

Bu tez, tarih, mimarlık ve kültürel miras alanında ilgi duyan herkes için yararlı bir kaynak olmayı hedeflemektedir. Bağdat'ta Osmanlı dönemi mimarî anıtlarının hayranlık uyandıran güzelliklerini keşfetmek ve bu anıtların gelecekteki korunmasına katkıda bulunmak için bu çalışmayı bir başlangıç noktası olarak kullanmanızı umuyoruz.

ÖZ

Osmanlı dönemi, tarihimizde önemli bir yere sahiptir ve bu dönemde yapılan mimari eserler de bu önemi yansıtmaktadır. Bağdat, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli şehirlerinden biri olup, bu şehirde yapılan ve tamir edilen mimari anıtlar da Osmanlı mimarisinin zenginliğini yansıtmaktadır.

Bu tez, Osmanlı döneminde Badat'ta yapılan ve tamir edilen mimari anıtların bugünkü durumları. Osmanlı mimarisinin özellikleri ve Bağdat'taki mimari eserlerin bu özelliklerle nasıl birleştirildiği de ele alınacaktır. Ayrıca, bu anıtların günümüze kadar gelebilmesi için yapılan çalışmalar ve bugünkü durumları hakkında da bilgi verilecektir. Osmanlı dönemi Bağdat'ında yapılan ve tamir edilen mimari anıtlar, Osmanlı mimarisinin zenginliğini ve estetiğini yansıtmaktadır. Bağdat'taki Osmanlı mimari eserleri, genellikle Selçuklu ve Abbasi mimari tarzlarından etkilenmiştir. Bu yapılar, kubbelerle örtülü büyük salonları, geometrik desenlerle süslenen çinileri ve işlemeli ahşap kapılarıyla dikkat çekmektedir.

Osmanlı döneminde Bağdat'ta yapılan en önemli mimari anıtlardan biri, 17. yüzyılda inşa edilen Şeyh Ömer Camii'dir. Bu cami, Abbasiler dönemine ait kalıntılar üzerine inşa edilmiştir. Cami, 19. yüzyılda yapılan bir tamiratla günümüzdeki halini almıştır. Bu yapılar, Osmanlı dönemi mimarisinin zenginliğini ve estetiğini yansıtmaktadır. Bugün, Bağdat'taki Osmanlı mimari eserleri genellikle restore edilmekte ve korunmaya çalışılmaktadır. Ancak, bazı eserlerin yıkılması veya yıkılmaya yakın durumda olması gibi sorunlar da bulunmaktadır. Bu nedenle, bu anıtların korunması ve gelecek nesillere aktarılması için çeşitli çalışmalar ve projeler yürütülmektedir.

Bu tez, Osmanlı dönemi mimarisi ve Bağdat'ın tarihi hakkında bilgi sahibi olmak isteyenler için bu eserlerin özellikleri ve bazılarının bugünkü durumları hakkında bilgi edinme imkânı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Bağdat, Mimari Anıtlar.

ABSTRACT

The Ottoman period holds a significant place in our history, and the architectural works from this era reflect this importance. Baghdad was one of the important cities of the Ottoman Empire, and the architectural monuments constructed and repaired in this city also reflect the richness of Ottoman architecture.

This thesis will address the current conditions of the architectural monuments constructed and repaired in Baghdad during the Ottoman period. It will also discuss the characteristics of Ottoman architecture and how these features were integrated with the architectural works in Baghdad. Additionally, information will be provided about the efforts made to preserve these monuments to the present day and their current conditions. The architectural monuments constructed and repaired in Baghdad during the Ottoman period reflect the richness and aesthetic of Ottoman architecture. The Ottoman architectural works in Baghdad were generally influenced by Seljuk and Abbasid architectural styles. These structures are notable for their large halls covered with domes, tiles decorated with geometric patterns, and carved wooden doors.

One of the most important architectural monuments built in Baghdad during the Ottoman period is the Sheikh Ömer Mosque, constructed in the 17th century. This mosque was built on the remains of the Abbasid era. The mosque received repairs in the 19th century, which gave it its present form. These structures reflect the richness and aesthetic of Ottoman period architecture. Today, the Ottoman architectural works in Baghdad are generally being restored and preserved. However, there are also issues such as some works being demolished or in a near-demolished state. Therefore, various projects and efforts are being conducted to preserve these monuments and pass them on to future generations.

This thesis will be an important resource for those who wish to learn about the architecture of the Ottoman period and the history of Baghdad. It will also provide an opportunity for those interested in Ottoman architecture to gain information about the characteristics of these works and their current conditions.

Keywords: Ottoman, Baghdad, Architectural Monuments.

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Osmanlı Döneminde Bağdat'ta Yapılan ve Tamir Edilen Mimari Anıtların Bugünkü Durumları
Tezin Yazarı	Khattab Ahmed Jasim ALBUASWAD
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	19/01/2024
Tezin Alanı	Arkeoloji
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	139
Anahtar Kelimeler	Osmanlı, Bağdat, Mimari Anıtlar

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Current Situations Of Architectural Monuments Built And Repaired In Baghdad During The Ottoman Period
Author of the Thesis	Khattab Ahmed Jasim ALBUASWAD
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM
Status of the Thesis	Master's Degree
Date of the Thesis	19/01/2024
Field of the Thesis	Department of Archeology
Place of the Thesis	UNIKA/IGP
Total Page Number	139
Keywords	Ottoman, Baghdad, Architectural Monuments

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Araştırmanın konusu, Osmanlı döneminde Bağdat'ta yapılan ve tamir edilen mimari anıtların bugünkü durumları. Bu araştırma, Bağdat'taki Osmanlı mimari eserlerinin önemini vurgulamayı ve bu eserlerin korunması ve gelecek nesillere aktarılması için farkındalık oluşturmayı amaçlamaktadır. Araştırma, Osmanlı mimarisine ilgi duyanlar, Bağdat'ın tarihi ve kültürel değerlerine ilgi duyanlar, mimarlık öğrencileri ve akademisyenler için faydalı olacaktır.

Araştırmanın konusu, Araştırmanın konusu, Osmanlı Döneminde Bağdat'ta Yapılan Mimari Anıtlar ve Bugünkü Durumları. Bu araştırma, Bağdat'taki Osmanlı mimari eserlerinin önemini vurgulamayı ve bu eserlerin korunması ve gelecek nesillere aktarılması için farkındalık oluşturmayı amaçlamaktadır. Araştırma, Osmanlı mimarisine ilgi duyanlar, Bağdat'ın tarihi ve kültürel değerlerine ilgi duyanlar, mimarlık öğrencileri ve akademisyenler için faydalı olacaktır. Bu araştırma, Bağdat'taki Osmanlı mimari eserlerinin önemini vurgulamayı ve bu eserlerin korunması ve gelecek nesillere aktarılması için farkındalık oluşturmayı amaçlamaktadır. Araştırma, Osmanlı mimarisine ilgi duyanlar, Bağdat'ın tarihi ve kültürel değerlerine ilgi duyanlar, mimarlık öğrencileri ve akademisyenler için faydalı olacaktır.

Araştırmanın bir diğer amacı, Bağdat'taki Osmanlı mimari eserlerinin Selçuklu ve Abbasi mimari tarzlarından etkilendiği ve Osmanlı mimarisinin zenginliğini ve estetiğini yansıttığı gerçeğini vurgulamaktır. Bunun yanı sıra, araştırma, Bağdat'taki değişik işlevleri olan cami, medrese, hamam türbe gibi farklı yapıları da almaktadır.

Araştırmanın sonuçlarına göre, Bağdat'taki Osmanlı mimari eserleri, tarihi ve kültürel değerleriyle Bağdat'ın önemli bir parçasıdır. Bu yapılar, günümüzde restore edilmekte ve korunmaya çalışılmaktadır. Ancak, birçok eserin yıkılması veya yıkılmaya yakın durumda olması gibi sorunlar da bulunmaktadır.

Bu nedenle, araştırma, bu anıtların korunması ve gelecek nesillere aktarılması için çeşitli çalışmaların yapılması gereğini vurgulamaktadır. Bu çalışmaların yapılması, Bağdat'ın kültürel mirasının korunmasına ve Osmanlı mimarisinin zenginliğinin gelecek nesillere aktarılmasına katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak, araştırma, Bağdat'ın kültürel mirasının korunması ve Osmanlı mimarisinin zenginliğinin gelecek nesillere aktarılması açısından önemlidir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırmanın amacı, Osmanlı Döneminde Bağdat'ta Yapılan Mimari Anıtlar ve Bugünkü Durumları mimari özellikleri ve bugünkü durumları hakkında bilgi vermek, bu eserlerin önemini vurgulamak ve korunmaları için farkındalık oluşturmaktır. Bu araştırmanın önemi, Bağdat'taki Osmanlı mimari eserlerinin tarihi ve kültürel değeri yanı sıra, Osmanlı mimarisinin zenginliğini ve estetiğini yansıtmasıdır.

Araştırma, Bağdat'taki Osmanlı mimari eserlerinin Selçuklu ve Abbasi mimari tarzlarından etkilendiğini ve Osmanlı mimarisinin zenginliğini ve estetiğini yansıttığını vurgulamaktadır. Bu eserler, camiler, medreseler, çeşmeler, hamamlar ve köprüler gibi birçok farklı yapıyı içermektedir.

Araştırmanın sonuçlarına göre, Bağdat'taki Osmanlı mimari eserleri, tarihi ve kültürel değerleriyle Bağdat'ın önemli bir parçasıdır. Ancak, bazı eserlerin yıkılması veya yıkılmaya yakın durumda olması gibi sorunlar da bulunmaktadır. Bu nedenle, araştırma, bu anıtların korunması ve gelecek nesillere aktarılması için çeşitli çalışmaların yapılması gereğini vurgulamaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmanın yöntemi, literatür taraması ve araştırma yazılarına dayanmaktadır. Ayrıca saha araştırması da yapılmıştır. Bağdat'taki Osmanlı mimari eserleri hakkında yazılmış tarihi ve mimari kaynaklar araştırılmıştır.

Bu yazılar, Bağdat'taki Osmanlı mimari eserlerinin tarihi, mimari özellikleri ve bugünkü durumları hakkında detaylı bilgiler içermektedir. Ayrıca, araştırmanın amacına uygun olarak, Osmanlı mimarisi ve Bağdat'ın tarihi ve kültürel değerleri hakkında genel bilgiler de vermektedir.

Araştırmada, bilimsel yöntemler kullanılmış ve kaynakların güvenilirliği ve doğruluğu kontrol edilmiştir. Elde edilen veriler, analiz edilerek araştırmanın sonuçlarına ulaşılmıştır. Sonuç olarak, araştırmanın yöntemi, literatür taraması ve

araştırma yazılarına dayanarak hazırlanmıştır. Bu yöntem, konuyla ilgili detaylı bilgi edinilmesini ve araştırmanın amacına uygun olarak verilerin analiz edilmesini sağlamıştır.

ARAŞTIRMA ESNASINDA KARŞILAŞILAN BAZI PROBLEMLER ve GÖZLEMLER

Problem: Osmanlı Döneminde Bağdat'ta Yapılan Mimari Anıtlar ve Bugünkü Durumları hakkında yeterli derecede güncel bilgi ve görsel kaynak bulunmamaktadır.

Araştırmada ulaşılan gözlem ve incelemelere göre:

1. Osmanlı Dönemi'nde Bağdat'ta yapılan mimari anıtların büyük bir kısmı günümüze ulaşmıştır ve iyi durumdadır.
2. Osmanlı Dönemi'nde Bağdat'ta yapılan ve tamir edilen mimari anıtların birçoğu yok olmuş veya ciddi hasar görmüştür.
3. Osmanlı Dönemi'nde Bağdat'ta yapılan ve tamir edilen mimari anıtların bir kısmı günümüze ulaşmış olsa da bakım ve restorasyon ihtiyacı vardır.
4. Osmanlı Dönemi'nde Bağdat'ta yapılan ve tamir edilen mimari anıtların bugünkü durumu, kentsel dönüşüm ve modernleşme süreçlerinin etkisiyle büyük oranda değişikliğe uğramıştır.
5. Araştırma esnasında bazı sıkıntı ve güçlüklerle karşılaşmıştır. Bunlardan biri, kaynakların yetersizliği veya eksikliği nedeniyle bazı bilgilerin eksik veya belirsiz olmasıdır. Bazı yapılar hakkında yeterli bilgi bulunamamıştır. Bu nedenle, araştırmanın sonuçları yeterince kapsamlı olamamıştır.

Ayrıca, Bağdat'taki Osmanlı mimari eserlerinin birçoğunun yıkılması veya yıkılmaya yakın olması gibi sorunlar da mevcuttur. Bu yapıların fotoğrafları veya detaylı bilgileri bulunamadığı için, bu yapılar hakkında yeterli bilgi toplamakta zorluk yaşanmıştır.

Sonuç olarak, bölgenin günümüzdeki sosyal, kültürel ve mimari dokusu yanında, idari yapı, izin ve ulaşım sorunu kaynaklı bazı olumsuzluklar nedenleriyle, konunun başlığı kapsamına giren yapılar hakkında beklenen verilere ulaşılamamış ve Bağdat'taki günümüze ulaşabilen Osmanlı mimari eserlerinin tamamı hakkında yeterli veri elde edilememiştir.

1. BÖLÜM

1.1. Genel Bakış

Şehir, Abbasi hükümetinin sekizinci halifesi Ebu Cafer el-Mansur tarafından yüzyılda kuruldu. Bu şehir, 33°26'18" Kuzey enlemi ve 44°23'9" Doğu boylamındadır. Dicle Nehri'nin iki kıyısındadır. Bağdat, hilafetin merkezi olarak kuruluşundan Abbasi Devleti'nin yıkılışına kadar (1258), Osmanlı eyaletinin başkenti ve 1921 yılında Irak'ın başkenti oldu.¹

Bağdat ismi, bölgedeki yerleşimlerle bağlantılı olduğundan beri kullanılmaktadır. Arap yazarlar, Farsça kökenli olduğuna inandıkları kelimenin teorik açıklamalarını yapabilmek için Farsça kaynaklarını incelemişlerdir. Bu ifade genellikle "Tanrı'nın lütfü veya armağanı" anlamına gelir. Aramice'den geldiğini ve "koyun ağılı" anlamına geldiğini iddia edenler de vardır. Günümüz araştırmacılarının çoğu da bu fikre katılıyor. Bununla birlikte, Hammurabi kanunlarında (MÖ 1792-1750) Bağdat şehrinin adı geçer, bu da kelimenin Farsça'dan önce kullanıldığını gösterir. Kral Nazimaruttaş (M.Ö. 1341-1316) dönemine ait bir bordür taşı, Bağdadi bölgesini de işaret ediyor. Talmud'un birçok bölümünde Bağdasa kelimesi de yer alır. Babil Kralı Mardukapaliddin'in (M.Ö. 1208-1195) dönemine ait olan sınır taşı, Bağdat'a işaret ediyor. Adadnirari (M.Ö. 911-891), II. Bağdadu'yu yağmaladı. M.Ö. 745-727 yıllarında Tiglath-pileser, Bağdat'ta yaşayan bir Arami topluluğundan bahseder.⁽²⁾

Kur'an-ı Kerim'de "cennet" anlamına gelen dârüsselam kelimesinden esinlenerek Mansur Halife bu şehre Medînetüsselam adını verdi (bkz. el-En'am 6/127; Yunus 10/25). Resmî belgelerde ve ağırlık ölçü birimlerinde bu isim kullanılabilir. Bağdat, Medînetü Ebû Ca'fer, Medînetü'l-Mansûr ve ez-Zevrâ gibi kitapların kullanıldığı yerdir. Halife Mansur'a göre bu şehir, İslam öncesi dönemde çok sayıda yerleşimin olduğu bir alanda kuruldu. Sarat'ın kuzeyinde, Bağdat köyü Dicle nehrinin batı kıyısındadır. Her yıl düzenlenen fuarlar, Kerh'in önemli bir ticaret merkezi haline gelmesinin nedeni olarak görülüyor. Eski yerleşim yerlerinin çoğu Aramiler tarafından inşa edildi ve Dicle Nehri'nin batı kıyısında, Kerh yakınındaydı. Bu kategoriye Hattâbiyye, Şerefâniyye, Verdâniyye, Sünâye, Katuftâ ve Berasa da dahildir. Kerhâye

¹ İbn Tayfûr, *Târîhu Bağdâd*, Leipzig 1908.

² Ahmed b. İshak b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Büldân* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1892. s. 31-38, 41-43, 8284.

ile Sarat arasında Sal ve Benavrâ ve Versala vardı. İran geleneğinde, "II. Kerh" olarak bilinen kişi, 309-379 yıllarında eski bir köyden gelen Şapur tarafından kuruldu. Aramice'de "müstahkem şehir" anlamına gelen bu ad, kurulduğu kişinin adını aldı. Ksenophon'a göre, Ahamenişlerin Bağdat bölgesinde çok sayıda bahçesi vardı. Kasru Sâbûr, İsa Kanalı yakınlarında bulunan bir saraydı. Daha sonra Halife Mansur bir köprü yaptı. Sarat Kanalı üzerindeki el-Kantaratü'l-atika antik köprüsü, Sasaniler tarafından yönetiliyordu. Kentin doğusundaki Sûkusselâsâ ve Hayzurân Mezarlığı, İslam öncesi döneme ait. Bu bölgede İslam öncesi de bazı manastırlar vardı. Huld Sarayı yakınında Deyrûlatîk (Deyr Mârfathion), Deyrû Bustâni'l-Kus ve Deyrûlcâselik inşa edildi. ⁽³⁾

Antik yerleşimler siyasi ve ekonomik olarak önemli değildi. Şehir Halife Mansur tarafından kuruldu ve yenidir. Orta Çağ'da Avrupalı gezginler Bağdat'ı Babil ve Seleukeia ile karıştırdı. 1616-1617 yılları arasında Bağdat'ta bulunan Pietro della Valle, bu asılsız iddiayı delilleriyle çürüten ilk kişiydi. 17. yüzyıla kadar Bağdat, muhtemelen ismin Çince biçimi olan "Baldacco" olarak biliniyordu. ⁽⁴⁾

Abbasiler, yeni bir başkent bulma yolunda arayışa girdi. Bu nedenle ilk halife, Saffâh Kûfe'den Anbar'a doğru yol almışken, Mansur ise Kûfe'nin yakınındaki Hâşimiye'ye gitmiştir. Mansur, Hz. Ali, Kûfe şehrine yakın olmanın ordusuna zarar vereceğini anlayarak başka bir yer aramaya karar verdi. Şehir, Bağdat'ın konumunu iklimi, ekonomik avantajları ve askerî açıdan elverişli oluşu gibi sebeplerle kapsamlı araştırma sonrasında tercih etti. Nehrin iki yanında verimli topraklara sahip olan bir ova üzerinde yer alır. Buradan Horasan yolu geçmekte ve kervan yollarının bir araya geldiği bu bölgede aylık olarak fuarlar düzenlenmektedir. Bu tür bir durumda hem halkın hem de askerlerin yiyecek sıkıntısı yaşamaları mümkün değildir. IX. Ya'kûbî ve İbnü'l-Fakîh gibi yazarlara göre, Bağdat'ın su kanalları hem tarımı desteklediği hem de şehri sel felaketlerinden koruduğu belirtilmektedir. Bölgede sağlıklı ve yumuşak bir hava vardı. Kentin görünümü, büyük bir kaleyi anımsatan düzeni ve sağlamlığıyla dikkat çekiyordu; yanında ise geniş ve derin bir hendekle çevriliydi. Savunma amaçlı boş bırakılan 57 metre genişliğinde bir alanın üzerine inşa edilmiş olan tuğladan yapılmış iskelede, temelden başlayarak duvarın yüksekliği 9 metreye kadar uzanmakta

³ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, Kahire 1938, s. 13.

⁴ Ezdî, *Hikâyetü Ebi'l-Kâsim el-Bağdâdî* (nşr. A. Mez), Heidelberg 1902.

ve ardından da ilk sur duvarı yer Gözetleme kuleleri, kapıların altında bulunan özel bölmeleriyle birlikte şehri yukarıdan izlemek amacıyla kullanılırdı. Duvardan sonra, evlere 170 metrelik bir alana yer verildi. Bu yerde yalnızca askerler ve halifenin yakın adamları konut inşa etmiştir. Şehre giden yolların etrafı sağlam kapılara sahipti. Halifenin sarayı olan Bâbüzzeheb'de, büyük bir cami, divanlar ve halifenin çocuklarına ayrılmış evler bulunuyordu. Aynı zamanda muhafız birlik komutanına ve muhafızlara ait iki sakifeli geniş bir iç diğeri sahibü's-şurta'ya. Bir duvar daha etrafına eklenerek üçüncü bir engel oluşturuldu.⁵ Kent, kontrolünü ve iç iletişimi sağlamak için kervan yollarıyla bağlantı kurabileceği şekilde ortadan ikiye bölünmüştür. Her biri eşit büyüklükte olan dört parçaya ayrılmıştır. Kûfe kapısı, güneydoğuya doğru açılırken Basra kapısı güneybatıya, Suriye kapısı ise kuzeybatıya yönelmişti. Horasan kapısının yolu ise kuzeydoğuya uzanmıştı. Halifenin sarayına ulaşabilmek için iç ve dış surlarda bulunan beş kapıdan geçmek zorunluydu. Kentin planı, eski doğu imparatorluk normlarını dahil ediyor. Yalnız yaşadığını ve halkla kaynaşmadığını gösteren şey, yeni devletin büyüklüğünü vurgulayan görkemli camiler ve saraylar inşa etmek olmuştur.⁶

Sarayın yeşil kubbesi, 941 yılında bir fırtınalı geceye denk gelen ve yıldırım tarafından vurulmuştur; ancak duvarları 1255 yılına kadar sağlam durmuştur. Bâbüzzeheb, mermer ve taş malzemeden yapılmış olup, kapısı altın detaylarla süslenmiştir. Hârûnürreşîd, Bâbüzzeheb'e büyük önem verdiği halde yarım asra yakın bir süredir bu yerin resmi ikametgahı olarak kullanmıştır. Bu bölgeye yeni bir yan bina ve onun çevresine oluşturulan bir meydan Halife Emin tarafından yaptırılmıştır. Kuşatmanın olduğu 813 yılında önemli ölçüde zarar görmüş ve Emir'in tahttan indirilmesine neden olmuştur. Sonraki süreçte resmi konut olarak hiç kullanılmamış ve ihmal edilmiştir. Mansur Camii, saraydan sonra inşa edildiği için kiblesinde ufak bir hata bulunmaktadır. Hârûnürreşîd, 807 yılında bu camiyi yıktırarak tuğladan yeni bir yapı inşa ettirdi. Cami, 875 ve 893 yıllarında büyütüldü. Halife Mu'tezid-Billah, camiyi onardı ve yeni bir bölüm ekletti. Caminin minaresi 915 yılında yanmış fakat

⁵ Ebû Bekir es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh* (nşr. J. Heyworth-Dunne), Beyrut 1403/1983, s. 85-90, 131-134, 142-145, 194-200.

⁶ Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdâra* (nşr. D. S. Margoliouth), Kahire 1920, I; Damas 1348/1930, VIII.

tekrar yapılmıştır. Mansur Camii, Bağdat'ın en büyük camisiydi Abbasi döneminde. Caminin sular altında kalması, Moğol saldırısının ardından 1255 yılında gerçekleşti.⁷

Sosyal hedefler, Bağdat'ın stratejisini belirledi. Her bölgede, farklı etnik veya mesleki gruplar kontrol altında bulunuyordu. Şehrin kuzey ve batısında surların dışındaki bölgelerde askerler ikamet ediyordu, fakat tüccarlar ve zanaatkarların Kerh adı verilen Sarat'ın güneyinde yaşadığı görülüyordu. Pazarlar, Bağdat'ın stratejisi için son derece önemlidir. Başlangıçta, dört yol boyunca yüksek kemerli dükkânlarla çevrili olan dört pazar yerine kadar en dıştaki surdan iç surlara uzanmaktaydı. Dört pazar yeri, surların dışında bulunuyordu. Halife Mansur, 773 yılında pazarların şehirden Kerh'e nakledilmesini emretti. Tüm esnafların ve sanatkarların kendi pazarları ve çarşıları vardı. Mesela Kerh'te manavlar, bakkallar ve sarraflarla kitapçılar için farklı çarşılar bulunuyordu. Horasan, Semerkant, Merv, Belh, Buhara ve Harezm'den tüccarların buraya gelmesiyle birlikte şehir gelişmeye başladı. Her grup, kendi mahallesine ve bir lideri olduğuna sahipti.⁸

755'te, Bağdat planı Ya'kubi tarafından geliştirildiği söyleniyor. Ancak, inşaat 762 yılında başlamıştı. Şehir planı, dört mimar tarafından tasarlandı. Haccâc b. Ertât, Cami'yi inşa etti. Ya'kûbî ve Taberî, Halife Mansûr'un 100.000'den fazla usta ve işçiyi istihdam ettiğini bildirdiler. Kerhâye Kanalı, içme suyu temini ve inşaat faaliyetleri için yapılmıştır. 763'te Bağdat'ta, hükümet merkezini kuran kişi Mansur oldu. En azından, sarayın inşaatı tamamlandı ve cami ile divanlar da bitirildi. Daire şeklinde tamamlanan şehir, 766 yılında inşa edildi. Bağdat, şehir planlaması konusunda muhteşem bir örnektir.⁹ Şehir, her yönden merkezi korumak için eşit uzaklıkta bir daire şeklinde tasarlandı. Bu planın benzer versiyonları Arap kaynaklarında görülmemektedir. Bununla birlikte, Yakın Doğu'da dairesel plan yaygındı. Ulus şehrinin planı da bir dairedir. Süryani kamplarının şekli de daireseldi. Creswell, Harran, Agbatana, Hatra ve Dârâbcird gibi on şehrin adını veriyor. Dârâbcird ve Bağdat daha birbirine benzer. Bu planlar muhtemelen Bağdatlı mimarlar tarafından biliniyordu. İbnü'l-Fakîh, şehir için kare veya dairesel olmak üzere iki plan çizildiğini

⁷ Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve 'l-işrâf* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1894.

⁸ Hamza el-İsfahânî, *Târîhu sinî mülûki 'l-arz ve 'l-enbiyâ'*, Beyrut, ts. (Dâru mektebeti'l-hayât), s. 130.

⁹ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbü 'l-Bed' ve 't-târîh* (nşr. Cl. Huart), I-VI, Paris 1899-1919 → Bağdad, ts. (Mektebetü'l-Müsennâ).

söylüyor. Dairesel plan daha iyi olduğu için tercih edilmiştir. Bağdat'ın ne kadar büyük olduğu konusunda çeşitli görüşler var. Bir rivayete göre Horasan Kapısı ile Kûfe Kapısı arasındaki mesafe 405 metre, Suriye Kapısı ile Basra Kapısı arasındaki mesafe 303 metredir. Bir başka rivayete göre, her iki kapı arasındaki mesafe 608 metredir. Her iki rivayet de şehrin gerçek durumunu tam olarak yansıtmıyor. Şehrin imarından sorumlu olan Rebah, her iki kapının da 1848 yılına kadar açık kalacağını söyledi. Bedr el-Mu'tazidî'nin rivayet ettiği ve Mu'tezid'in emriyle yapılan ölçümde elde edilen ölçümler, bu durumun doğruluğunu desteklemektedir. Bu rivayete göre şehir 2352 metredir. Bu verilere dayanarak, Ya'kübî her iki kapı arasındaki mesafenin hendek dışında 2534,5 metre olduğunu iddia edebilir. Mansur'un şehir için harcadığı parayla ilgili çok sayıda rivayet vardır. Bir söylentiye göre masraf 18 milyon dinarı aştı. İkinci rivayette 100 milyon dirhem harcanmıştır. Bununla birlikte, halifelik arşivleri, Mansur'un Bağdat için 4 milyon 883 dirhem harcadığını belirtiyor. Bu rakam, Mansur'un harcamalarını sıkı bir şekilde takip ettiği ve malzeme ve işçilik maliyetlerinin düşük olduğu dikkate alındığında doğrudur.¹⁰

773 yılında Halife Mansur, Dicle Nehri kıyısında geniş bahçeler içinde Huld adında bir saray inşa etti. Horasan Kapısı'nın aşağısındaydı. Ek olarak, Mansur'un ordusunun bölünmesi ve toprak ihtiyacı nedeniyle halifeyi Veliaht Mehdi için Dicle'nin doğu yakasında bir karargâh kurmaya zorladı. Bu karargâhın kurulduğu yerde bir saray ve bir cami inşa edildi ve etrafında komutanların ve maiyetlerin evleri vardı. Hârûnürreşîd tarafından inşa edilen saraydan dolayı Rusâfe adını aldı. Mehdi'nin kışlası bir duvar ve bir hendekle ayırt edildi. Mehdi kışlası 768'de başladı ve 773'te tamamlandı. Mansur şehrinin karşısında bulunan Rusafe.¹¹

Bağdat'ta inşaat, iş, zenginlik ve nüfus hızla arttı. Mehdi ve Bermakiler tarafından teşvik edilen ve cezbedilen Bağdat'ın doğusuna yerleşen insanlar, buradaki nüfus yoğunluğunu artırdı. Yahya b. Halid el-Bermekî burada Kasrû't-tîn adlı büyük bir saray inşa etti. Oğlu Cafer, Bağdat'ın doğu yakasının aşağısında büyük bir saray inşa etti ve daha sonra el-Me'mun'a verildi. Şehrin doğu tarafı Harûnürreşîd döneminde Şemmâsiye Kapısı'ndan Muharrim'e kadar genişledi. Emîn, Hârûnürreşîd'in yaşadığı Huld Sarayı yeniledi ve Bâbüzzeheb'i ekledi. Kare duvarlar onu çevreledi. Zübeyde

¹⁰ Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahşenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1877. s. 119-120, 121.

¹¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem* (nşr. H. F. Amedroz), Bağdad 1332-33/1914-15, I, 74-75.

Hatun, Huld Sarayı'nın yanında Karâr'ı inşa etti. Bu, Dicle kıyısında, halifelik saraylarına yakın ve şehrin kuzeyindeki Katia'da gerçekleşti. Kuzeyde Katrebul Kapısı ile Kerh arasında, Bağdat'ın batı yakası neredeyse Muhavval'e kadar uzanıyordu.¹²

Şairler Bağdat'ı yeryüzünün cenneti olarak tanımladı. Güzel bahçeleri, yeşil çayırıları, muhteşem sarayları, mükemmel ve zengin eşyalarıyla ünlü Bağdat, dünyaca ünlüdü.

Halife Emîn ile Me'mûn arasındaki iktidar mücadelesi ve on dört aylık kuşatma, Bağdat'ı önemli ölçüde etkiledi. Tâhir b. Hüseyin, halkının şehri korumasına kızdı ve Dicle nehri, Dârürakîk, Kerhâye Kanalı, Kûfe Kapısı, Suriye Kapısı ve Künâse'yi yok etti. Bu yıkım ve yağma hareketi ayyârları ve ayak takımını da içeriyordu. Kerh'in doğu tarafında bulunan birkaç mahalle ve Huld Sarayı da dahil olmak üzere diğer saraylar büyük ölçüde yıkıldı. Taberî ve Mes'ûdî, bu yıkımın Bağdat'ın görünümünü bozduğunu söylüyor. Me'mûn'un Merv'den dönüşüne (819) kadar Bağdat korkunç bir durumdaydı. Me'mûn sarayına yerleşti ve şehri bir yarış alanı, bir hayvanat bahçesi ve maiyetine sunduğu yerlerle genişletti.¹³ Vali Hasan b. Sehl daha sonra sarayı ele geçirdi. Kızı Bûrân'a teslim etti. Me'mûn hükümeti Bağdat'ı canlandırdı. Saray, Mu'tasım tarafından şehrin doğusunda inşa edildi. Daha sonra Türk ordusu için yeni bir başkent aramaya karar verdi. Bağdat, kendi birlikleri sayesinde çok kalabalık hale geldi. Ek olarak, hem halkın hem de ordunun eski birliklerinin Türk birliklerine karşı kin duymasından endişe ediyordu, bu da kargaşaya yol açtı. Halifelerin Sâmerâ'da (836-892) oturdukları dönemde Bağdat onları önemsemedi. Yine de kültürel ve finansal olarak önemli bir merkez olmaya devam etti.¹⁴

865 yılında Mustad-Billah Samarra'dan buraya geldi ve Mu'tazz'ın güçleri Bağdat'ı kuşattı. Bu zamanlarda Rusâfe Sukusselâsâ'ya kadar büyüdü. Müstaîn, Bağdat'ın tahkim edilmesini emrettiğinde, doğu taraftaki sur Şemmâsiye Kapısı'ndan Sûkusselâsâ'ya kadar genişletildi. Batı taraftaki sur ise Katîatü Ummü Ca'fer'den Sarât'ın yukarısına kadar genişletildi ve etrafına meşhur Tahir Hendeği kazıldı. Rusafe ve Muharrim bölgeleri ile doğu surlarının dışındaki ev ve dükkânlar önemli ölçüde

¹² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Kahire 1349/1931 → Medine, ts. (el-Mektebetü's-Selefiyye); Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye).

¹³ Ali b. Nâsır el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye* (trc. Muhammed İkbâl), Lahor 1933; Beyrut 1404/1984.

¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü Bağdâd*, Bağdad 1921, s. 7-8, 9-10, 11, 12-15.

zarar gördü. 892'de Mu'tamid Bağdat'a döndü ve Hasan b.¹⁵ Seyl'in kızı Bûrân, ona konağını tahsis etti. Bu fotoğrafta sarayı yenileyip bir halifeye verdi. Mu'tezid, 893 yılında sarayı yeniden inşa etti. çevresine yeni yapılar ekledi. Hapishaneler daha büyük bir alana yerleştirildi. Yarış sahalarına bir duvar da ekledi. Ek binaları sayesinde "dârülhilâfe" olarak hizmet vermeye daha uygun bir yerdi ve resmi konut olarak kabul edildi. Mu'tezid, Tac Köşkü'nü Dicle nehri kıyısında inşa etti. Bununla birlikte, şehirden yoğun duman geldiğini görünce iki mil kuzeydoğuda yeni bir saray inşa etmeye karar verdi. Kasrül-Hasani'ye yeraltı geçidiyle bağlanan muhteşem Süreyya Sarayı'nı inşa etti ve Musa Kanalı'ndan su getirdi. Mu'tamid, Bağdat'ın çevresinde havanın temiz kalmasını sağlamak için piriç ve hurma ekimini yasakladı. Süreyya bir sel felaketi nedeniyle yok olana kadar (469/1076-77) son derece çekici görünüyordu. Daha sonra şehrin dairesel merkezi çökmeye başladı. Mu'tezid, şehrin surlarını yıkmının gerekli olduğunu söyledi. Bununla birlikte, Haşimiler, duvarların Abbasilerin şeref ve ihtişamını gösterdiğini iddia ediyordu. Mu'tezid yıkımın önüne geçti. Ancak insanlar duvarları yıkmak pahasına evlerini giderek daha büyük hale getirmeye başladı. Bu nedenle duvarlar yıkıldı ve dairesel şehir çöktü.

Tac Kasrı ile Dicle kenarında Müktefî-Billâh (901-907) bir rıhtım inşa etti. 902'de ayrıca saray hapishanelerini yıktı ve bir cuma camii (Câmiu'l-Kasr) inşa etti.

(908-932) yıllarında, Muktedir-Billâh hilâfet sarayına muhteşem yeni binalar ekledi. Hayvanat Bahçesi onun için çok önemliydi. Hattîb el-Bağdâdî, 305 (917-18) yılında çok şey söyledi. Saraylar sağlam duvarlarla çevriliydi ve Muktedir toplantı salonunun kapılarından birine açılan gizli bir geçit vardı. Dârü's-şecere, çok katlı bir büyük havuzun içinde gümüş bir ağaçtı ve üzerinde çeşitli kuşlar ve serçeler vardı. Havuzun iki tarafında, ata binmiş ve aynı yöne hareket eden on beş süvari heykeli vardı. Ek olarak, 30×20 arşın büyüklüğünde dört kayık içeren bir gölcük etrafında harika bir bahçe vardı. Hayvanat Bahçesinde her şey mevcuttu. Bununla birlikte, önemli silahların bulunduğu Firdevs adlı bir hilâfet sarayı ve yirmi üç köşk ve saray vardı.¹⁶

¹⁵ Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem* (nşr. F. Krenkow), V-X, Haydarâbâd 1357-59/1938-40.

¹⁶ Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Beyrut 1957. I, 678-679; II, 954; III, 613; IV, 254.

Bu dönem Bağdat'ın en iyi dönemini yaşadı. X. yüzyılda Şemmâsiye'den Dârülhilâfe'ye kadar 9240 metrelik doğu tarafı vardı. İbn Tayfûr'a göre, Halife Mu'temid'in kardeşi ve nâibi olan Muvaffak, 892 yılında Bağdat'ı ölçtü. Buna göre, şehrin doğu yakasında 43.750 ceribi (cerib = 1,366 km²) ve batı yakasında 26.250 ceribi (cerib = 1,366 km²) bulunmaktadır. 892'de Bağdat 7,250 km. uzunluğunda ve 6,5 km. genişliğindeydi. Muktedir zamanında ise 7,250 km uzunluğunda ve 8,5 km genişliğindeydi.¹⁷

Bağdat, coğrafi konumu, çalışkanlığı, hükümetin ticareti teşvik etmesi ve halifelerin itibarı sayesinde önemli bir ticaret merkezi oldu. Rusâfe ve özellikle Kerh pazarları, insanların günlük yaşamlarında büyük bir rol oynadı. Her şey birçok farklı pazarda satılıyordu. Bunlardan bazıları meyve pazarı, pamuk, yün, kitapçılar çarşısı, sarraflar çarşısı ve Kerh'teki attar dükkânlarıdır. Bâbüşşâm çarşısı yabancı tüccarlar tarafından kullanılıyordu. Doğu tarafta gıda dükkanları, kuyumcular çarşısı, koyun pazarı ve çiçek satan sükuttîb vardı. Çin malları ayrı bir yerde toplandı. Pazarlar, ölçü ve tartı, hamamlar ve camiler Muhtesib Mansûr tarafından yönetildi. Hükümet her çarşımı ve meslek erbabını yönetiyordu. Her meslek için bir "sâni" ve bir "üstat" vardı. Bağdat, baş örtüsü, örtü, mendil gibi ipekli dokumalar, cam eşya, farklı yağlar, ilaçlar ve macunlar gibi birçok şey alır. Şehirde ince dokuma türbanlar, ünlü havlular ve çeşitli renklerde gömlekler yapılırdı. Bâbüttâk, muhteşem kılıçlar üretti. Bağdat, ipek, pamuk ve kâğıt ürettiği için tanınıyor. Sarrafların ve cehbezlerin faaliyetleri, Bağdat devrine göre gelişmiş bir bankacılık biçiminin varlığını gösteriyordu. Bu da ticaretin ve işletmelerin büyümesinde önemli bir rol oynadı. Sarraflar, özellikle Kerh'te kendi dükkanlarını işletiyordu. Topluma daha büyük fayda sağlayacaktır. Bununla birlikte, cehbezler esas olarak hükümet ve hükümet personeli tarafından kullanılırdı.¹⁸

Bağdat artık dünya çapında önemli bir şehir. Birçok farklı ırk, renk ve dini inançtan insanlar vardı. Bunların arasında iş ve alışveriş için gelenler ve orduya katılmak için gelen köleler vardı. Bu tarihlerde halk, şehir yaşamının önemli bir bileşeni olmaya başladı. Bu faaliyetler arasında Halife Emîn'in öldürülmesinden sonra

¹⁷ İzzeddin Ali b. Muhammed eş-Şeybânî, el-Kâmil fi't-târîh (nşr. C. J. Tornberg), I-XIII, Leiden 1851-76 → Beyrut 1399/1979. V, 426-428; VIII, 85-86; XI, 152.

¹⁸ Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultânîyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır). V, 426-428; VIII, 85-86; XI, 152.

ortaya çıkan karışıklıkları bastırmak (816) ve fiyatların artması karşısında ayaklanmaları sayılabilir. Bu tarihte ayyârlar da kuruldu.¹⁹

Bağdat'ta yaşayan insan sayısını tahmin etmek zor. Halife Mu'temid'in kardeşi Muvaffak, 300.000 cami ve 60.000 hamam vardı. Muizzüddeve'de 17.000, Halife Muktedir'de 27.000, Adudüddeve'de 5000 ve Bahâüddeve'de 3000 Büveyhî hamamı vardı. Hem hamamların hem de camilerin sayısı hakkında çok az bilgi var. 933'te 1500 hamam vardı. Yaklaşık 200 ev, her hamamın hizmetine giriyor. Bir evde ortalama beş kişi yaşadığı düşünülürken, yaklaşık 1,5 milyon insan yaşamaktadır. Muktedir, doktorların test edilmesini ve sadece hekimlik vasıflarına sahip kişilere belge verilmesini emretti. 860 kişiye sağlık sertifikası verildi. Hekimlik belgesi olmayan çalışanların da devlet hastahanelerinde çalışması durumunda bu sayı 1000'e ulaşabilir. Rusâfe ayın son cumasında yaklaşık 64.000 kişi Mansûr Camii'nde namaz kıldı. 3. yüzyıl sonlarında yaklaşık 30.000 kişi hayatını kaybetti. Bu sayılar ve Bağdat'ın alanı göz önüne alındığında, IV. (X.) yüzyılda 1,5 milyon insan daha yaşamış olabilir. Zâhir, Şemmâsiye, Me'mûniye ve Derbü Avn, şehrin yakınındaydı. Katîatülkilâb ve Nehrüddeçâc mahalleleri ise fakirdi. Çoğu tek katlı olsa da, iki katlı evler de vardı. Çok sayıda zengin banyoları vardı. Evler genellikle üç bölümden oluşuyordu: haremlik, kabul odaları ve hizmetçi odaları. Perdeler, halılar, divanlar ve yastıklardır. Yazın serin evler ve serin evler, serinleticiler olarak bilinir. Yazılar, hayvan ve bitki resimleri ve insan figürleriyle evlerin girişleri süslenirdi. Bahçeler çok önemliydi.²⁰

Kültürel araştırma ve tercüme Bağdat'ta önemliydi. Bu, Hanefî ve Hanbelî inançlarının temelini oluşturdu. Beytülhikme gibi tercüme kuruluşları da vardı. Mansûr Camii, eğitim için özellikle mükemmeldi. Bir kitap sergileme yeri olarak da kullanılan çok sayıda kitapçı dükkânının bulunması, kültürel faaliyetlerin ne kadar ilerlediğini göstermektedir. Çok sayıda yazar, tarihçi ve alim vardı. Hattîb el-Bağdâdî'nin Târîhu Bağdâd adlı eseri bu konuyla ilgili çok sayıda bilgi sağlar. Sadece halifeler değil, vezirler ve üst düzey yöneticiler de eğitim ve öğretime ilgi göstermiş ve sürekli olarak destek vermiştir. Bağdat, İslâm kültürünün yaratıcı devrinde önemli bir rol oynadı. Daha sonra halk kütüphaneleri eğitim ve öğretim için inşa edildi. Dârülilimi, Ebû Nasr

¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 311.

²⁰ Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 313-328.

Sâbûr b. Erdeşîr tarafından inşa edildi.²¹ Medreseler kurulmadan önce Bağdat, Nizâmiye ve Müstansırıyye medreseleriyle medrese sistemini değiştirdi. IX ve X. yüzyıllarda hastahaneler çok önemliydi. Bunların en ünlüleri Bîmâristân-ı Adudî, Bîmâristânü's-Seyyide (918), Bîmâristânü'l-Muktedirî (918) ve Bîmâristânü'l-Muktedirî'dir. Ayrıca, vezir ve diğer devlet görevlileri tarafından birkaç hastahane inşa edildi. Hârûnürreşîd devrinde, Bağdat üç köprüyle birbirine bağlanıyordu. Kerh ve Babü Horasan en ünlüleri idi. Hârûnürreşîd Şemmâsiye'de iki köprü yaptı, ancak ilk kuşatmada yıkıldı. 1920'lerin sonuna kadar üç köprü vardı. Kuzeydeki köprünün yıkıldığını İstahrî söylüyor. 997 yılında Bahâüddevle Sûkusselâsâ için üçüncü bir köprü yaptı. Bu, Sûkusselâsâ'nın Kuzey Bağdat'tan daha önemli olduğunu göstermektedir.²²

Halife Emîn'in dönemine kadar Bağdat'ta normal bir hayat sürdü. Bununla birlikte, ilk kuşatmanın ardından halk arasında birkaç fesatçı çıktı. IX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren sel ve yangınlar da insanların hayatlarını tehlikeye atmaya başladı. Kerh'te 883 yılında sel 7000 evi yıktı. 904 ve 929 yıllarında Bağdat büyük seleler gördü. Sel Kûfe Kapısı'na 983 yılında girdi. Kanalların kullanılmaması nedeniyle, özellikle emîrül-ümerâlar devrinde (936-945) Bâdûrayâ bölgesi sel felaketine ve çok sayıda su kuyusuna neden oldu. 919 ve 934-948 yılları arasında meydana gelen kıtlıklar, insanların zorluklarla karşılaşmasına neden oldu. 920 ve 921 yıllarında Kerh yangını onun üzerinde büyük bir etkiye sahipti. Kerh yangını 934 yılında kuyumcular çarşısına ulaştı. Büveyhîler döneminde Bağdat zor günler yaşadı. 945 yılında Muizzüddevele Bâdûrayâ'da yaşam koşullarını iyileştirdi ve bazı kanalları onardı. Batı Bağdat'ı sulayan çok sayıda kanal daha sonra çöktü ve ihmalkârlıklar arttı. 977'den 982'ye kadar Adüdüddevele bu kanalları temizledi. Köprüler ve rıhtımlar yenilendi. Bu tür faaliyetler sonradan ortadan kalktı.²³

Bu dönemde Bağdat'ta inşaat faaliyetleri sınırlıdır. 961'de yaklaşık 1 milyon dinar harcayarak Muizzüddevele Şemmâsiye Kapısı'nda büyük bir meydan ve güzel bahçeleri olan devasa bir saray inşa etti. 1027 yılında saray yıkıldı. Adudüddevele,

²¹ İbnü'l-Fuvâtî, *el-Havâdisü'l-câmi'a* (nşr. Mustafa Cevâd), Bağdad 1351/1932.

²² İmâdüddin İsmâil b. Ali, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I-IV, İstanbul 1286. I, 140-141.

²³ Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk* (nşr. M. Mustafa Ziyâde – Saîd Abdülfettâh Âşûr), I-XII, Kahire 1957-73.

Muizzüddeve'nin hâcibi Sebük Tegin'in sarayını Yukarı Muharrim'de yeniden inşa ettirdi. Nehrülhâlis'ten kanallarla su aldı ve geniş bahçelerle donattı. Burası, Büveyhîler'in resmî ikametgâhı olan Dârülmâre idi. Adudüddeve, Bağdat'ın durumunu çok kötü gördü. Cuma camilerini yeniden inşa etmek için çok para harcadı ve evlerin ve çarşıların yeniden yapılmasını istedi. Dicle kenarında yeni rıhtımlar inşa etti. Ek olarak, zenginlere Dicle kıyısındaki evlerini onarmalarını ve sahipsiz ve yıkık bahçelerini düzenlemelerini emretti. Merkez, dar ve yıkılabilir olduğu için köprüyü yeniledi ve büyüttü. Bîmâristân-ı Adudî'yi 982'de kurdu ve hekimler, müfettişler ve memurlar işe aldı. Çok sayıda ilaç, merhem, araç gereç ve malzeme sağladı; ayrıca bakımı desteklemek için vakıflar kurdu. Bununla birlikte, Büveyhîler hükümeti sırasında Bağdat yavaşladı. Mansûr'un şehiri göz ardı edildi. Şehrin batısındaki mahallelerin durumu çok kötüydü. Kerh, ticaret merkezleri ile Batı Bağdat'ın en gelişmiş bölgesiydi. Şehrin doğu kısmı büyüdü ve burada çoğu insanın ileri gelenleri oturuyordu. Halifenin sarayları, Muharrim'deki Dârülmâre ve büyük pazar olan Bâbüttâk, şehrin en güzel yerleriydi. İbn Havkal, Mansûr, Rusâfe, Berâsâ ve Dârüssultan olarak bilinen dört cuma camii gördüğünü belirtmektedir. 989 ve 993 yıllarında Harbiyye ve Katîa camileri Cuma camii oldu. İbn Havkal'a göre, biri kullanılmayan iki köprü gördü. Muizzüddeve döneminde üç köprü vardı: Sûkusselâsâ, Bâbüttâk ve Şemmâsiye Kapısı.²⁴

Büveyhîler tarafından desteklenen mezhep ihtilâfları ve ayyârların çapulculukları, Bağdat halkı üzerinde önemli bir etkiye sahipti. 892'de Mu'tazîd, kassâs ve falcıların sokaklarda ve camilerde oturmalarını ve insanlar onların etrafında toplanıp konuşmalarını yasakladı. Hanbelîler, Büveyhîler'den önce ahlaki kuralları zor kullanarak düzeltmeye çalıştılar. Bu dönemde birçok insan mezhep ihtilâfları nedeniyle öldü ve servet kayboldu. 949'da Kerh yağmalanmasından bu yana, Sünnîler ve Şîîler arasında sık sık çatışmalar var. 959'da iki grup arasındaki çatışma Bâbüttâk'ı yıktı.²⁵ 17.000 kişi 971'de 300 dükkân, çok sayıda ev ve otuz üç cami yandı. 1016 yılında Nehri Tâbık, Bâbülkutn ve Bâbülbâsra'nın çoğu yandı. 1030'da çok sayıda çarşı ve dükkân yıkıldı. Özellikle yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren yürüttükleri

²⁴ Muhammed b. Abdullah b. Battûta, Tuḥfetü'n-nüzzâr fî ġarâ'ibi'l-emşâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr: Riḥletü İbn Battûta (nşr. Ali el-Müntasır), I-II, Beyrut 1395/1975 → Beyrut 1401-1405/1981-85.

²⁵ Münşî el-Baġdâdî, Riḥle (trc. Abbas el-Azzâvî), Bağdad 1948.

eylemler, kargaşa ve zararın çoğuna neden oldu. Fotoğrafta görüldüğü gibi, ayyârlar pazarlardan ve yollardan zorla haraç toplamaya devam ediyor ve insanların mallarına ve canına saldırıyorlar. Yolcuların evlerini gece boyunca soydular. Sürekli kılıç zoruyla ve yangın çıkararak fotoğrafa zarar verdiler. Zenginler Sûku Yahyâ ve Kerh'in evlerini ve pazarlarını yaktılar. Ticaretçiler geceleyin nöbet tuttu ve halk evlerinin kapılarını kapattı. Bu karmaşıklık maliyetleri etkiledi. Bürcümî (1030-1033), bir ayyâr lideriydi ve Bağdat'ı dört yıl boyunca yönetti ve şehirde terör havası yarattı. Bu olaylar karşısında hükümet aciz kaldı ve ayyârların karışıklık yaratmaması için zorla vergi ve haraç toplamalarına izin verdi. Bu olaylar Selçuklular gelene kadar devam etti.²⁶

Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'a gelerek Sünnileri destekledi ve Büveyhîlerin Şii politikasına son verdi. 1058'de Besâsîrî, Fatımiler adına Bağdat'ı ele geçirdi. Yine de 1059'da Selçuklular onu öldürdü. Bu dönemde Bağdat'a verilen görünüm daha sonra pek değişmedi.

1056 yılında Tuğrul Bey, Dârülimâre'yi büyütmek için çok sayıda evi ve dükkânı yıktı ve çevresini duvarlarla kapladı. 1058 yılında Dârülimâre yandı ve yeniden inşa edildi. Dârülmemleke olarak adlandırıldı. 1115'te yeniden inşa edildi, ancak 1121'de bir kaza nedeniyle yandı ve yeni bir saray inşa edildi. Melikşah, sarayın yakınında bulunan Muharrim Camiini büyüterek yeniden inşa etti (1091). Sultan Camii ona adını verdi.

Halk, Doğu Bağdat'ta hilâfet sarayları ile karşılaştı. (1074-1094), Muktedî-Biemrillâh inşaatı onayladı. Besâliye, Katîa, Halebe ve Aceme saray çevresinde kuruldu. Muktedî, eski Tac Sarayı yakınında Dârüşşâtiyye'yi de inşa etti. Tac Sarayı 1129 yılında yeniden inşa edildi. 1070'teki sel felaketi, duvarları olmayan mahalleyi çok etkiledi. 1095 yılında Müstazhir Harîm için bir duvar yaptı. 1123 yılında Müsterşid bu yeri yeniden inşa etti. 22 arşın genişliğinde ve dört kapılı. Osmanlı döneminin sonuna kadar bu duvar, Doğu Bağdat'ın sınırlarını çizdi.²⁷

²⁶ İskender Bey Münşî, Târîh-i 'Âlem'ârâ-yı 'Abbâsî (nşr. İrec Efşâr), I-III, Tahran 1313-14 hş., 1333-35 hş., 1350 hş. I, 75; III, 695, 726 vd.

²⁷ F. Sarre – E. Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet*, Berlin 1900, s. 35, 43, 45.

1100'lerin ikinci yarısından itibaren Bağdat gerilemeye başladı. Batı Bağdat'ta birçok yer tahrip edildi ve eski evler ve bahçeler viranelere dönüştü. Rusâfe ve Muharrim, Şemmâsiye'nin eski yerleşim yerleridir.

1171'de Bağdat'ı ziyaret eden Tutîleli veya Tudela, Benjamin halife sarayının ne kadar büyük olduğunu söylüyor. On okula sahip olduğunu ve altmış doktoru ve deliler için bir senatoryumu olduğunu belirtir. 1185'te İbn Cübeyr Bağdat'ı anlatır ve şehrin gurur ve kibrini eleştirir. Halifenin sarayları ve bahçeleri en az bir şehirde bulunuyordu. Bu tarafta harika çarşılar ve çok iyi bir iskân vardı. Kurayyen en geniş alana sahipti. Halife Camii, Rusâfe Camii ve Sultan Camii, Cuma günleri hizmet veren üç camiydi. Otuzun medresesinin her biri, bol miktarda bağış ve vakıflara sahip harika binalarda eğitim veriyordu. Bu giderler vakıflar tarafından karşılanır. 1110 yılında, bu medreselerin en ünlüsü olan Nizâmîye Medresesi yeniden inşa edildi.²⁸

İbn Cübeyr, Müsterşid tarafından inşa edilen yarım daire şeklinde dört kapılı duvarın her iki ucunun Dicle'ye vardığını ve Rusâfe, Şemmâsiye ve Muharrim mahallelerinin birçok yerinin harabeye dönüştüğünü söyler. Ebû Hanîfe bölgesinin yasaklanması nedeniyle Batı Bağdat'ın her tarafı zarar gördü. Halife Mansûr'un yaptırdığı caminin bulunduğu Bâbülbassa ve Kerh şehrinden bahsediyor. İbn Cübeyr, ipek kumaşlarından ünlü Harbiyye ve Attâbiyye'ye dikkat çekti. Ek olarak, Bağdat'ta on bir cuma camii ve 2000 hamam olduğunu söylüyor. Müsterşid'in (1118–1135) hükümdarlığı sırasında Îsâ Kanalı yakınında bir köprü inşa edildi. Bu köprü daha sonra Bâbülkurayye adını aldı. 1170-1180 yılları arasında Müstazî-Biemrillâh, Bâbülkurayye üzerinde yeni bir köprü inşa etti. Îsâ Kanalı yakınında bulunan eski köprünün yerine inşa edildi. Yaklaşık elli yıl sonra Yâkût el-Hamevî (ö. 623/1226), Batı Bağdat'ı harabeler yığını olarak tanımlar. Harbiyye'de Harîmü't-Tâhirî kuzeyde, Attâbiyyîn ve Dârülkaz güneybatıda, Muhavvel batıda, Kasr-ı Îsâ doğuda, Kerh ve Kureyye güneyde bulunur.²⁹

Batı Bağdat (Garbiyye) bölgesinde cuma camilerinin sayısı arttı ve bölgeler yarı bağımsız bir statü kazandı. İbnü'l-Cevzî, 1135-1176 yılları arasında Mansûr Camii'ne ilâveten altı cami olduğunu söylüyor. Müsstansır, Kerh camilerini onardı.

²⁸ M. Streck, *Die Alte Lands haft Babylonien*, Leiden 1900, I, 49-50

²⁹ G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, Oxford 1924.

Câmiu'l-Kasr da 1082 ve 1235 yıllarında iki kez yeniden inşa edildi. 1228 yılında inşa edilen Kameriye Camii hala mevcuttur. Abbasi hilâfetinin son yüzyılında halife veya yakınları tarafından inşa edilen çok sayıda ribât, tasavvufun gücünü gösteriyor.³⁰

Medreselerin kurulmasına Bağdat büyük ölçüde yardım etti. Şiiilerin dinî uyanışı ve siyasi ve idari gereksinimler bu hareketi başlattı. Ancak kültürel bir etkinlik olarak devam etti. İbn Cübeyr'e göre doğu Bağdat'ta otuz medrese vardır. İbn Cübeyr daha sonra çok sayıda medrese kurdu. Ebû Hanîfe, 1066'da kuruldu ve 1233'te kuruldu ve bugün Külliyyetü'ş-şerîa olarak bilinen Müstansiriyye ve Nizâmiye medreseleri 17. yüzyıla kadar ayakta kaldı. Bu medreselerden her biri dört fıkıh mezhebinden birine odaklanıyordu. 1255'te dört mezhebe göre eğitim veren tek medrese Müstansiriyye ve Beşîriyye idi. Şemsülmülk b. Nizâmülmülk, çocukları eğitmek için bir eğitim kurumu kurdu. 1209 yılında, Bağdat'ın her yerinde ramazan ayında fakirlere hizmet etmek için misafirhaneler kuruldu. Bunlar Dârüzziyâfe olarak biliniyordu. Bu sırada, Bağdat yangın, sel ve karışıklıktan çok muzdaripti. 1057 yılında Kerh, Bâbülmuhavvel ve çok sayıda Kerh çarşısı yandı. 1059'da Kerh ve Eski Bağdat da yakıldı.³¹

Halk ve mezhep grupları Hanbelîler, Şâfiîler, Sünnîler ve Şiiiler arasında meydana gelen olaylar kan ve tahribata neden oldu. 1108'de İbnü'l-Esîr kısa bir anlaşma yazar. Bununla birlikte, bu anlaşma kısa sürdü. Kavga ve anlaşmazlıklar devam etti ve Müsta'sım döneminde çok büyüdü. Me'mûniyye ile Bâbülezec, Muhtâre ile Sûku's-sultân, Katuftâ ve Kureyye mahalleleri 1242 yılında savaştı. Çok sayıda insan öldü ve işletmeler zarar gördü. 1255 yılında durum önemli ölçüde kötüleşti. Sünnîlerin yaşadığı Rusâfe ile Şiiilerin yaşadığı Hudayriyyîn arasında çatışma çıktı. Kerh ve Bâbülbassa ardından savaşa girdi. Bu olaylar, hükümetin etkisinin azaldığını gösteriyor ve mahalleler arasında daha fazla çatışma var. Bâbülbassa ile Kerh arasında yeni bir çatışma çıktığında Kerh'e asker gönderildi. 1256'da Kerh halkından birinin öldürülmesiyle olaylar doruğa çıktı ve Kerh'i kontrol etmek için gönderilen askerler yağmalayıp birçok yeri yaktılar. Çok sayıda insan öldü ve kadınlar kaçırdı. O zamanlar ayyâr her yerde vardı. Geceleyin hem evler hem de şirketler yağmalanmıştı. Ek olarak, Müstansiriyye iki kez çalınmıştır. Hükümet olayları kontrol edemezdi. Kanalların temizlenmemesi sellere neden oldu. Nizâmiye ve çevresindeki birkaç

³⁰ S. H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford 1925.

³¹ Mahmûd Şükri el-Âlûsî, *Târîhu mesâcidi Bağdâd ve âşâruhâ*, Bağdad 1346.

mahalle 1243'te seller ve taşkınlardan etkilendi. Seller 1248'de Doğu Bağdat'ı aldı ve bir kısmını yıkarak Harîm'e ulaştı. Rusâfe'de de sel çok sayıda evi yıktı. Bâbülbassa ve Kerh bölgesi dışında, Batı Bağdat'ta çok sayıda ev su altında kaldı. Ekimler zarar gördü. 1256'da Batı Bağdat'ta Dârülhilâfe ve Nizâmiye çarşıları selden etkilendi.³²

Moğolların Bağdat'ı iki yıl sonra 10 Şubat 1258'de fethi gerçekleşti. Halife Müsta'sım koşulsuz olarak verildi ve halk kılıçtan geçirildi. Kuşatmadan önce Bağdat'a akın eden birçok köylü de acımasızca öldü. Ölenlerin sayısı kaynaklar tarafından 800.000 ila 2 milyon arasında tahmin edildi, ancak daha sonra bu rakamlar yükseltildi. Çinli seyyah Cha'ng Te (1259) on binlerce kişinin öldüğünü söylüyor. Moğol kaynaklarına dayandığımı kabul ediyorsunuz. Ölenlerin sayısı tahmin edilmesi zor olsa da 100.000'i aştı. Hülâgû bile birkaç gün içinde gömülmemiş ceset kokularından kaçmak zorunda kaldı. Şehir yağmalandı ve camiler ahırlara dönüştü. Kütüphaneler tamamen çöktü. Kitapların bir kısmı yakıldı, diğerleri Dicle nehrine atıldı ve nehir günlerce mürekkep renginde aktı. Sadece Bağdat değil, tüm İslâm dünyası da Moğol istilâsından korkunç bir felaket gördü. Bununla birlikte, Bağdat büyük zarar görmedi. Bu, Ulumân'ın "Adaletli bir kâfir, zalim bir imamdan daha iyidir" diyen fetvasının bir sonucu olabilir. Hülâgû, Bağdat'tan ayrılmadan önce halka ait bazı binaların yeniden inşa edilmesi talimatını verdi. Medrese ve ribâtların yeniden açılması için vakıf müfettişi Camiü'l-hulefâ'yı yeniden inşa etti. Kültür büyük ölçüde zarar görmesine rağmen tamamen ortadan kaldırılmadı. Bugün Bağdat, çok yönlü bir eyalet merkezi. 1339 ile 1340 yılları arasında İlhanlılar şehire hakim oldu ve bir vali, bir şahne ve bir orduya sahipti.³³

Moğollar vergi toplamak için Bağdatlıları yüzer, biner ve onar kategorilere ayırdılar. Sadece çocuklar ve yaşlılar vergi ödedi. Bu yaklaşık iki yıl boyunca devam etti. Bağdat, İran tarafından eski önemini yeniden kazanmaya başladı. Bu süreç, Atâ Melik Cüveynî'nin 1258'den 1282'ye kadar şehir valisi olarak görev yaptığı sırada kolaylaştı. Nizâmiye çarşısı ve Câmîü'l-hulefâ minaresi onun döneminde yeniden inşa edildi. Müstansiriyye ve sulama sistemi yeniden tasarlandı. Kameriyye ve Şeyh Ma'rûf camileri yeniden inşa edildi. Medresetü'l-ashâb, Teteşiyye, Beşîriyye, Nizâmiye ve Müstansiriyye gibi eski eğitim kurumları yeniden eğitime başladı. Dört mezhebin

³² R. Levy, *A Baghdad Chronicle*, Cambridge 1929.

³³ D. S. Sassoon, *History of the Jews in Baghdad*, Letchworth 1949.

temellerini öğretmek için Cuveynî'nin karısı İsmetiyye Medresesi ve onun yanında bir ribât yaptırdı. 1282 yılında İlhanlı hükümdarı Ahmed Teküder, Abbâsîler devrinde olduğu gibi okullara ve camilere yardım edilmesi için bir yazı yazdı. Bunun yanında İlhanlı hükümeti müslüman olmayanlara karşı bir isyan başlattı. Hristiyanlar İlhanlılar tarafından korundu ve onlardan cizyeyi kaldırdılar. Okullar açıldılar ve kiliseleri yeniden inşa ettiler. Yahudiler, Argon'un (1284-1291) yahudi asıllı maliye nâzırı Sa'düddeve kardeşinin Bağdat valisi olarak atanmasıyla daha da güçlendi. Bağdat'taki gayri müslimler Gazan Han zamanında bazı zorluklarla karşılaştılar ve bir kısmı müslüman oldu. İlhanlılar, Bağdat'ta çao olarak bilinen kâğıt parayı kabul ettirmeye çalıştılar, ancak başaramadılar. 1297 yılında Gazan Han bu uygulamayı durdurdu.³⁴

Üç coğrafyacı, Hamdullah Müstevfi (ö. 1339), İbn Battûta (ö. 1327) ve İbn Abdülhak (ö. 1300 dolayları), 13. ve XIV. yüzyıllarda Bağdat'ın durumunu açıklar. İbn Abdülhak Merâsid, Batı Bağdat'ta en kalabalığı Kerh olan metruk mahalleler dışında hiçbir şeyin kalmadığını söyler ve Dârürakîk çarşısından, Kureyye ve Remliyye mahallelerinden, kâğıt üretmekle ünlü Dârülkaz ve metruk bir köy gibi görünen Bâbülmuhavvel'den bahseder. Bîmâristân-ı Adudî'ye göre Harîmü't-Tâhirî, Nehrü Tâbik ve Katîa mahalleleri artık yok ve Tûsâ mahallesi de metruk. Moğollar Doğu Bağdat'ı ele geçirdiğinde çoğu öldü ve taşradan insanlar Bağdat'a yerleşti. Halibe, Katîatülacem ve Kureyye'nin meskûn mahaller olduğunu söylüyor. İbn Battûta, Bağdat'ta bulunan iki köprüden ve harika hamamlardan bahseder. Çok sayıda cami ve medrese vardı ama çoğu yıkıldı. Hamdullah Müstevfi de Bağdat'ı çok tartışıyor. Doğu Bağdat surları hakkındaki bilgileri İbn Cübeyr'in sözlerini doğruluyor. Müstevfi'ye göre Bağdatlılar mutlu ve bozuk bir Arapça konuşuyor. Şehirde Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri hakim olsa da, farklı mezhepler de var. En büyükünün Nizâmiye Medresesi olduğunu ve en güzelinin Müstansiriyye Medresesi olduğunu belirtir. Sitti Zübeyde Türbesi bu kapsamda olabilir. Bu kadın, büyük oğlu Müsta'sım'ın torunu olabilir.³⁵

Hasan-ı Büzürg 1339 yılında Bağdat'a geldi ve 1410 yılına kadar Celayiridler hanedanını kurdu. Bu dönemde Mercan Camii inşa edildi. Kitabe, Üveys'in komutanı Mercan tarafından Hasan-ı Büzürg zamanında cami ve medrese yapıldığını söylüyor.

³⁴ A. Sousa, *Aṭlasu Bağdâd*, Bağdad 1952, s.

³⁵ *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), I-XI, Leiden 1954-2002. A. A. Duri, *Baghdād*, *EP* (İng.), I, 894-908.

1357 yılında Üveys yönetiminde tamamlandı. Bu okul, Hanefi ve Şafii fihkî dersleri veriyordu. Günümüzde sadece bir medrese veya camiye ait kapı vardır.

Timur, Bağdat'ı 795 (1392-93) ve 803 (1401) yıllarında iki kez ele geçirdi. İlkinde şehir çok az zarar gördü, ancak ikincisinde masum insanlar öldürüldü ve Abbasilerin inşa ettiği çoğu mahalle ve bina yıkıldı. Bağdat kültürüne yönelik ikinci önemli darbe bu oldu. 1405 yılında Bağdat'a dönen Ahmed Celayir, Timur tarafından yıktırılan surları, binaları ve çarşıları yeniden inşa etmeye çalıştı ancak bunu başaramadı.

1410-1467 yılları arasında Karakoyunlu Türkmenleri Bağdat'ı aldı. Bu Türkmen hânedanları, kötü yönetimleriyle Bağdat'a büyük zarar verdi. Şehir sakinlerinin çoğu göç etti. Yine de, sulama sisteminin çökmesi nedeniyle seller çok sayıda zarar verdi. Makrîzî'ye göre Bağdat 1437'de tamamen yıkıldı ve ne bir cami ne de bir cemaat ne de bir çarşı kaldı. Kanallar kurudu ve şehir yok oldu. Bununla birlikte, kabileciliğin yaygınlığından ve kabile birliklerinin ülkenin sosyal yaşamında oynadığı önemli rolden bahseder.

1508'de Safevî hükümdarı Şah İsmâil Bağdat'ı ele geçirdiğinde Osmanlılar ve İranlılar arasında bir savaş çıktı. Şah İsmâil, çok sayıda Sünnî liderin öldürülmesini ve Ebû Hanîfe ve Abdülkâdir-i Geylânî gibi çok sayıda Sünnî türbenin yıkılmasını emretti. Ancak Şah İsmâil Mûsâ el-Kâzım için bir türbe inşa etti ve Bağdat valisi olarak "halîfetü'l-hulefâ" olarak atandı. Bağdat'ta ticaret arttıkça birçok İranlı tüccar geldi. Kürt lider Zülfikar'ın kısa bir devrreden sonra 1530'da Şah Tahmasb Bağdat'ı ikinci kez ele geçirdi. Bununla birlikte, Kanûnî Sultan Süleyman 1534 yılında Bağdat'a geldi.³⁶

³⁶ H. Kennedy, "Baghdad", *EIr.*, III, 412-415.

2. BAĞDAT KENTİ

2.1. Kentin Tarihseî Gelişimi

Babilonia şehri, "adalet bahçesi" anlamına gelen eski medeniyetlerin yakınlarında Bağdat'ı kurdu. Dicle Nehri, Doğu Mezopotamya'nın iki yakasında yer almaktadır. 1058 yılında, Abbasiler döneminde şehir bir İslam Devleti başkentiydi. Osmanlı döneminde Bağdat, Irak'ın başkenti olarak önemli bir şehirdi.

Medine-t-ül Müdevvere olarak bilinen ilk BAĞDAT, Halife Mansur tarafından kuruldu (762-775). 2638 m çapında olan şehir, düzenli bir planda evler, çarşılar ve pazarlarla çevrilidir ve merkezinde cami ve saray vardır. Tarihsel belgelerde, Mansur Camii'ne ait olduğu düşünülen mihrabın dışında hiçbir iz yok.

865 yılında, Halife ordusundaki Türklerin Samerra'ya yerleşmesine rağmen, Bağdat'ta yaklaşık 30.000 Türk vardı. Bu, şehirde birkaç Türk mahallesi olduğunu gösteriyordu. Sonuç olarak, Rusafe, Ahvaziye, Azamiye ve Harbiye, Türklerin Bağdat'ta ilk yerleşim yerleriydi.

1055 yılında Tuğrul Bey Bağdat'a geldi ve yasaları onayladı ve şehri "Tuğrul Bey Şehri" haline getirdi. Türk mimarisine örnekler saraylar, hamamlar, ribatlar ve çarşılardır. Sultan Alparslan döneminde Nizam-ül-mülk tarafından inşa edilen Nizamiye Medresesi, Bağdat'ın eski enerjisini yeniden canlandırdı. Melikşah ve Terken Hatun'un önem verdiği Horasan ve Hatuniye mahallelerinde inşa edilen mimari eserler, Bağdat'ı Selçuklu bir şehir haline getirdi.

Moğol istilasının ardından Bağdat yeniden canlandı ve Celayirlilerle Osmanlı döneminde önemli bir merkez oldu. 1534 yılında Kanuni, Şah İsmail'in şii inanç nedeniyle yıktırdığı İmam-ı Azam türbesini yeniden inşa ederek külliye haline getirdi ve yanına cami, medrese, hamam ve zaviye ekledi. Yirmi birinci yüzyılda Bağdat, Azamiyeye ve Kuşlar kalelerine sahip bir Osmanlı eyaletinin bir parçasıydı. IV. Murat, paşalar ve valiler, BAĞDAT'ı temsil eder. Evliya Çelebi, Bağdat'ta 24 mahalle, 665 cami, 6 dar-ul Kur'a, 4 dar-ul hadis, 70 tekke, 200 çeşme, 100 sebil, 9 han ve 1 bedesten gördüğünü yazar.

XIX ve XX. yüzyıllarda BAĞDAT'ta bulunan 46 mahalleden 25'inin Türk olduğu ve 479 sokaktan 226'sının Türkçe adlara sahip olduğu keşfedildi. Bunlardan

bazıları Bahçeli Kahve, Katırhane, Sikkehane, Hasanpaşa, Elvendzade, Sakahane, Kılıçarslan, Gümüş Halka ve Uzunçarşı idi.

Bağdat, çoğu yıkılmış olmasına rağmen hala bir Türk şehri. Osmanlı mimarisinin canlı örnekleri cami, türbe, medrese ve tekkelerin yanı sıra ahşap kafesli-cumbalı evler, Saray Çarşısı, Bezzazlar, Şorca ve Haffafin kapalı çarşıları ve Dicle kenarında bulunan meşhur kahvelerdir. ⁽³⁷⁾

Fotograf 1: Bağdat kentinin tarihi süreç içinde mekânsal gelişimi) <http://eol.jsc.nasa.gov/scripts/sseop/photo.pl?mission=iss005&roll=e&frame=11029>)

2.1.1. Selçuklu Dönemi

Safevîler Bağdat'ı 1508'de aldı, ancak Kanûnî Sultan Süleyman 1534'te onu aldı. Bağdat, Avrupa ile savaşta önemli bir rol oynadı çünkü ticaret yolları üzerindedir. Osmanlı Devleti, Anadolu ve Karadeniz ticaret yollarına sahip olduktan sonra Basra'dan Bağdat'a ve oradan Suriye'ye uzanan hattı kontrol etmek istedi.

³⁷ A. Uluçam, Irak'taki Türk Mimari Eserleri, Ankara 1989, s.12-13.

Tuğrul Bey, Nişabur'u ele geçirdikten sonra Selçuklular Abbâsîlerle ilk iletişimini kurdu. Horasan siyaset sahnesine çıkan Tuğrul Bey'in faaliyetlerini yakından takip eden Abbâsî Halifesi el-Kâim Biemrillah (1031-1075), Tuğrul Bey'den elde ettiği zaferler sonrası yağma, katliam ve tahrip yerine imar işlerinde çalışmasını istedi.³⁸ Tuğrul Bey, Oğuzlar ve Selçuklu ailesi adına Halife'ye elçi göndererek dileklerinin yerine getirileceğini söyledi. Dandanakan Savaşı'nın ardından halifeyi fethetti. Bu fetih, Selçuklu-Abbâsî siyasi ilişkilerinin başlangıcıdır.³⁹ Tuğrul Bey, Selçukluların halifeye olan saygısı ve bağlılığı nedeniyle artık birçok devletin Selçuklulardan yardım istemek istediğini ima etti ve Abbasi Devleti'nin de Selçuklulardan yardım istemesinin iyi olacağını düşündü. Rey'e yerleştikten sonra Tuğrul Bey, halifeyle sık sık konuştu. Bu değişiklik, halifenin Selçuklu Devleti'nin gerçekten siyasi bir örgüt olduğunu kabul etmesini ve onun meşruiyetini onaylamasını sağladı.

Tuğrul Bey'in 1051 yılında İsfahan ve Huzistan'ı fethi, Selçuklu Devleti'nin Bağdat'a yaklaşmasını sağladı. Oğuzlar daha sonra Türkistan'dan göç ederek Irak bölgesinde yaşamak zorunda kaldılar.⁴⁰ Bölgenin insanların bir araya gelmesinden rahatsız olanlar Bağdat'a kaçtı. Yerel Arap emirleri gelişmelerden rahatsız oldu. Tuğrul Bey, Halife Kâim Biemrillah'ın Oğuzlardan şikâyetçi olması üzerine Oğuzları Bağdat ve etrafında talan yapmamaları konusunda uyardı.

Selçuklu Devleti'nin sınırları genişledikçe Bağdat Şii inancına sahip Büveyhiler tarafından yönetiliyordu ⁴¹ Huzursuz oldu. Bağdat'ta Büveyhîlerden önce çok az Şii vardı. Sünni Hanbeliler, çoğu zaman şehirdeki kaosa karşı güç kullanarak ahlaki düzeltmeye çalıştı. Büveyhîler döneminde çok sayıda Şii merkezinin kurulmasından

³⁸ M. Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul 1976, s. 34-35.

³⁹ Reşîdüddin Câmîu't-Tevârih, (nşr Ahmet Ateş), TTK Yay., Ankara 1960, c. II, cüz. V, s. 15; Râvendî, Rahat'us-Sudûr ve Âyetü's-Surûr, (Türkçe terc. Ahmet Ateş), TTK Yay., Ankara 1957, c. I, s. 101-102; İbnü'l-İbrî, Abu'l-Farac Tarihi, (Türkçe terc. Ö.Rıza Doğrul), TTK yay., Ankara 1987, c. I, s. 299.

⁴⁰ Irak bölgesi ile Bağdat ve çevresi kastedilmektedir. Onuncu yüzyıl sonrası tarihî kaynakların birçoğunda coğrafi ad olarak Bağdat ve Basra şehirleri Irak; Musul ve çevresi ise el-Cezîre adları ile zikredilmiştir. Selçuklu dönemi kaynaklarının bazılarında da Dicle Nehri'nin doğusundan İran'ın dağlık kesimlerine kadar olan bölgeye Irak-ı Acem; diğer kısımlara Irak-ı Arap denildiği de olmuştur. Irak'ın siyasî coğrafyayı temsil eden bir kavram olarak kullanılması Osmanlılar dönemindedir. Dolayısıyla Osmanlı öncesi dönem için Irak adı, orada yaşayan halkın kendi ülkesini tanımlayan veya bir devletin topraklarını ve sınırlarını belirleyen bir kavram olmaktan daha çok Bağdat ve çevresi ile Basra şehrini içine alan bir bölge adı olarak kullanılmıştır.

⁴¹ Irak ve İran'da 932-1062 yılları arasında hüküm süren, kuruluşundan yıkılışına kadar sosyal, ırkî ve dinî bağlarla birbirlerine bağlı askerî bir güç olan Deylem asıllı bu hanedan hakkında geniş bilgi için bkz: K.V. Zettersteen, "Büveyhîler", İA., II, 843 vd.; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", DİA, VI, 496-499.

sonra Bağdat'ta mezhep çatışmaları ve Sünni-Şii mücadelesi daha da şiddetlendi ve çok sayıda insan öldü. Sünniler ve Şiiler arasında mezhep çatışmalarının ve ölümlerin artmasına alışan toplum, bu olayları alışkanlık haline getirmeye başladı. Ayrıca, Bağdat'ta Türk-Deylem mücadelelerinin gün geçtikçe daha da şiddetlenmesi ve genel kamu düzeninin bozulması da önemli bir konudur. Yollar, pazarlar ve çarşılar daha fazla soygun ve yağma gördü ⁴².

Abbasi hükümeti, Bağdat'ta meydana gelen mezhep çatışmalarına müdahale ederek asayiş koruyamadı. Arslan Besâsîrî ve Büveyhîler Halife el-Kâim Biemrillah'ı tehdit etti ve yetkisi yoktu⁴³. Besâsîrî, Buveyhî hükümdarlarının sonuncusu olan el-Melikürrahim Husrev Fîrûz'un Bağdataskerî valiliğine yükselmesinden sonra halifenin veziri oldu. Abbasi hükümetinin düşmanı oldu ve Şii Mısır-Fâtimîleri ile çalıştı⁴⁴. Fâtimîlerin desteğini gören Büveyhîler, mezhep çatışmalarını körükliyor, Şii propagandalarını yapıyor ve İslâm dünyasının halifelerini zorlayan eylemler yapıyordu. Bu dönemde Bağdat hem Besâsîrî'nin menfî eylemleri hem de Büveyhîlerin desteklediği mezhep ihtilâfları nedeniyle halk arasında çıkan kavga ve karışıklıklardan ve ayyârların çapulculuklarından büyük zarar gördü.⁴⁵

İslâm dünyasını korkutan Bağdat olaylarının sona ermesi bekleniyordu. İran çevresine düzenlediği bir seferde Gazneliler Devleti Sultanı Mahmud (998–1030), Büveyhîlerin Rey koluna büyük bir darbe indirmiş ve Rey şehrini ele geçirdikten sonra bölgede karışıklıklara neden olan Bâtînîleri takip ederek cezalandırmış olsa da, Kirman üzerine bir ordu gönderemedi çünkü daha çok Hindistan taraflarında fetih harekâtı yaptı. Kirman, Buveyhîlerin diğer koluna bağlı bir devlettir.⁴⁶ Sonuç olarak, Sultan Mahmud'un Büveyhîleri ortadan kaldırması sorunu açıkça çözemedi.

Vezir İbnü'l Müslime, Bağdat'ta Büveyhîlerin tahrîki ve mezhep ihtilâfları nedeniyle yaşamın her geçen gün daha da zorlaşması üzerine Halife el-Kâim Biemrillah'ı devletin içinde bulunduğu zor durumdan kurtulması için yardım istemeye ikna etti. Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey. Bu fotoğrafta halife, Büveyhîlerin

⁴² Hüseyin Emin, Tarihu't-Türk fi'l-Asri'l-Selçukî, Bağdat 1965, s. 57.

⁴³ İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb, (nşr. Ali Sevim), Kamal al-Din İbn al-Adîm, Buğyat at-Talab fi Tarih Halab (Selçuklularla İlgili Haltercümeleri), TTK Yay., Ankara 1976, s. 62-65; Hüseyinî, Ahbaru'd-Devleti's-Selçukiyye, (Türkçe terc. Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1999, s. 13.

⁴⁴ Bağdâdî, Tarihu Bağdat, Beyrut 1931, c. I, s. 58, 66; İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-Taleb, s. 63.

⁴⁵ Bağdâdî, Tarihu Bağdat, I, 38, 46, 73-80; Krş. Abdülazîz ed-Dûrî, "Bağdat", DİA, IV, 430.

⁴⁶ Erdoğan Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, TTK Yay., Ankara 1989, s. 42-44.

baskısından ve tahakkümünden bıkmış ve bitmiş olduğu için ülkesindeki bu kötü durumun Selçukluların müdahalesi ile sona ereceğini anladı. Bu, Fâtımî hükümetinin genişlemesini durdurmanın ve Bağdat'ta asayiş korumanın mümkün olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, halife Tuğrul Bey'e bir mektup yazarak kendisini ve devletini zor durumdan kurtarmasını istedi.⁴⁷ Bu, Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinde önemli bir dönüm noktasına yol açmıştır.

Abbasi halifesi ve onun vezirinin Sünnî inançlı Selçuklularla iş birliği yapmaya başlamasıyla Bağdat çok gergin oldu. Selçuklu taraftarı olduğu için Besâsîrî, halifenin adamlarına çeşitli cezalar vermeye başladı ve hatta basit suçlamalarla onları öldürmeye başladı. Ek olarak, Sünnî İslâm'ı yok etmeye çalışan Fâtımî Halifesi ile iş birliği yaparak Abbâsî hilâfetini yıkmaya yönelik çabalarını hızlandırmıştır. Hatta Abbâsîlere karşı gizlemeksizin harekete geçmeye başladı. Şiraz bölgesini ele geçirdikten sonra el-Melikürrahim Husrev Firuz hutbeyi kendi adına çevirdi.⁴⁸

Tuğrul Bey, Bağdat'taki olayları yakından takip ediyordu. Tuğrul Bey, Büveyhîlerin baskılarından bunalan halifenin yardım istemesi, Besâsîrî'nin halifenin en büyük destekçisi olan Vezir İbnü'l-Müslime'nin adamlarını öldürmesi ve Bağdat'ta dinî ve sosyal ilerlemelerden başka bölgedeki siyasî gelişmeler ve kuruluşlar nedeniyle Bağdat'a sefer düzenlemeye karar verdi. Bu tür bir seferi önceden planlamak artık gereklidir. Selçuklu Devleti'nin önemli bir şehri olan Horasan yolu Bağdat'ta birleşti. Bununla birlikte, iklimi, ekonomik potansiyeli, coğrafi ve askerî konumu ve hilâfet merkezi olarak Bağdat, Selçuklu Devleti için önemli bir şehirdi. Tuğrul Bey ayrıca Bağdatseferi ile müfrit Şiilerin kötü işlerini ve Mısır Fâtımî Halifeliği'nin bölgedeki gücünü ortadan kaldırmak ve Sünnî halifelik ile Selçuklu hükümetini birleştirerek İslâm dünyasına hâkim olmak istedi. Tuğrul Bey, hareketi sırasında bizzat bir mektup yazarak bu kararı aldı. Bu yazısında, "İslâm'a hizmetle şeref kazanmak, takdis edilmek, âsîleri cezalandırmak ve Mısır-Suriye şaşkınları (Şiî Fâtimîler) ile savaşmak arzusunda olduğunu" belirtti.⁴⁹ Tuğrul Beyin mektubu, İslâm'ın yanlış inançlardan kurtulmasına

⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem, Haydarabad 1357, c. VIII, s. 163; a.mlf., Menâkıb- ü Bağdat, Bağdat 1342, s.

⁴⁸ Bağdâdî, Tarihu Bağdat, I, 71, 78; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-tarih, (Türkçe terc. Abdülkerim Özeydin), İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, Bahar Yayınları, İstanbul Tarihsiz, c. IX, s. 456-457, 461; Krş: Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, Dergâh Yay., İstanbul 1980, s. 132.

⁴⁹ İbnü'l-İbrî, Abu'l-Farac Tarihi, I, 306; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 462; Krş: Köymen, a.g.e., s. 37; Emin, a.g.e., s. 58; Turan, a.g.e., s. 132.

çok yardımcı olacaktı. Ayrıca, Müslümanların sevgisini kazanmak ve İslâm dünyasına liderlik etme yeteneğini göstermek için Bağdatseferi sonrası İslâm dünyası için hayati önem taşıyan Hac yolunu düzeltmek istedi.

Bağdat seferi öncesinde Tuğrul Bey, şehirdeki Türk askerlerini ve Besâsîrî'yi Selçuklu tarafına geçmeye ikna etmeye çalıştı ve onlara mektuplar yazdı. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra harekete geçti. Tuğrul Bey'in, Büveyhî hükümdarı el-Melikürrahim ve Arslan Besâsîrî ile Bağdat'a doğru ilerlediği söylendi. Şehrin Şii topluluğu da bundan korktu. Tuğrul Bey'in Bağdat'a doğru hareket ettiğini öğrenen Halife, cuma günü onun adına hutbe okunmasını emretti.⁵⁰

18 Aralık 1055'te Tuğrul Bey ordusuyla Bağdat önlerine geldiğinde, Besâsîrî Fâtîmîleri (Mısır) durumdan haberdar etti ve Dicle üzerinden kuzeye kaçtı. Bağdat dışında ordugâh kuran Tuğrul Bey, halifenin veziri, kadılar ve Büveyhî hükümdarının beyleri tarafından büyük bir törenle karşılandı. Halifenin tavsiyelerine göre El-Melikürrahim, Tuğrul Bey'e boyun eğmeyi seçti. Selçuklu askerlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için daha sonra Bağdat'a gittiler. Ancak birkaç gün sonra Selçuklu askerlerine saldırının ardından olaylar arttı ve birçok Şii halk ve asker Selçuklu ordugâhına doğru yürüdü. Ancak isyancılar Selçuklu ordusu tarafından mağlup edildi. Şehre yeni mahalleler de girdi. Bu gelişmelerin ardından, Bağdat'ta kalan taraftarları Besâsîrî'nin yanına kaçtı. Selçuklu ordusuna karşı yapılan bu harekete kızan Tuğrul Bey, halifeye "sana hürmetim olmasa idi bütün Bağdat halkını kılıçtan geçirir ve şehri yıkardım" diye haber gönderdi. 25 Aralık 1055 tarihinde Tuğrul Bey Bağdat'a vardı. El-Melikürrahim'i tutukladı ve Büveyhî Devleti'nin Şii politikalarına son verdi.⁵¹ Tuğrul Bey'in bu hareketleri, Büveyhoğulları ailesinin Bağdat ve etrafındaki yüz yıllık hükümetinin sonunu getirdi. Tuğrul Bey için hutbe, Hilâfet bölgesinde okundu. Tuğrul Bey'in Bağdat seferi, Türklerin siyasi ve etnik varlığının yüzyıllarca devam edecek bir temelini atmıştır.

Bağdat'ı kazandıktan sonra Tuğrul Bey hükümet sarayına yerleşti ve devlet işlerini yönetti. Şehirdeki isyanın ardından, kaçan veya yakalanan Şiiilerin eşyaları ele geçirildi ve evlerine Selçuklu askerleri yerleştirildi. Tuğrul Bey, kendi adına Emîr

⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VIII, 163-164; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 463; Krş. Turan, a.g.e, s. 132-133.

⁵¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 462-464; Râvendî, Rahat'us-Sudûr, I, 104; Bundarî, Zübdetü'n-Nusra, s. 8; Krş. Zettersteen, a.g.m, II, 843 vd.; Merçil, a.g.m, VI, 496-499; Turan, a.g.e., s. 133

Aytekin Süleymani'yi Bağdat Şahneliğine atadı.⁵² İşletmelerin tamamlanmasının ardından Tuğrul Bey, Bağdat'ta bir saray inşa etmeye başladı. Dicle kıyısında bir krallık şehri kurdu. Eski yerleşim yerlerini yıktı ve yerine saray, cami, çarşılar ve hamamlar inşa etti. Bağdat artık dünyanın ikinci başkenti. Abbasi Halifesi, Çağrı Bey'in yeğeni ve kızı Hatice Arslan Hatun ile evlendi. Siyasi birlik, iki hanedanın akrabalık bağlarının bir sonucudur.⁵³

Tuğrul Bey, 1057 yılında Bağdat'ta on üç ay kaldıktan sonra el-Cezîre'nin en önemli şehirlerinden biri olan Musul'a gitti. Yine de Şiilerden Kuzey Irak'ın korunmasını sağladı. Besâsîrî Mısır'da doğdu. Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yınal'ı Musul valisi olarak atandıktan sonra Bağdat'a döndü. Halife, Tuğrul Bey'i ikinci tahta oturttu. Sünnî İslâm topluluğu için yaptığı iyi işler için onu övdü ve takdir etti. 1058 yılının başında, halife Tuğrul Bey'i "şark ve garb (dünya) sultanı" ilan etti ve onu "Rüknü'd-din" ve "Kasîmu Emîru'l-Mü'minin" olarak adlandırdı. Tuğrul, halifenin elini öperek İslâm'a ve halifenin hizmetine gireceğini açıkladı.⁵⁴ Bazı yasal ve siyasi düzenlemeler bu törenle değiştirildi. Tuğrul Bey halifenin tüm siyasi yetkilerini devrettiğinden, halifelik Selçuklu Devleti himayesinde sembolik bir kurum haline geldi. Abbasi halifesinin hem din hems de dünya işlerine hakim olması yasa dışıydı. Abbasi hükümeti uzun süredir bu şekilde davranıyordu. Şii Büveyhîler de buna uyuyordu.⁵⁵ Tuğrul Bey, Abbasi hükümetini ve devletini ele geçirerek hem Sünnî İslâm'ı korudu hem de Türkleri İslâm dünyasının lideri yaptı.

Besâsîrî, Bağdataskerî vâililiğinin Selçuklulara verilmesi üzerine Mısır Fâtimî Halifesi el-Mustansır tarafından çok fazla maddi yardım aldı ve bazı Arap emîrlерinin yardımıyla bir ordu kurdu. Besâsîrî'nin Selçuklularla başlattığı üç yıllık savaşa Şii bölge halkları da destek verdi. Musul'un eski emiri Kurayş, Besâsîrî'yi destekledi. İkisi de Musul'u Selçuklu hükümetine verdi. Tuğrul Bey, bu nedenle Musul'a ikinci bir kez

⁵² İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VIII, 164, 169, 172; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 465.

⁵³ Garsunnime, "Kayıp Uyûnü't-tevârih'ten naklen Selçuklular'la ilgili Bölümler", (nşr. Ali Sevim), Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, s. 9; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 468; Bundarî, Zübdetü'n-Nusra, s. 10-12; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VIII, 165, 170; Azimî, Tarih, (nşr. ve trc. Ali Sevim), TTK Yay, Ankara 1988, s. 14; İbnü'l Kalânîsî, Zeylû Tarih-i Dîmaşk, Beyrut 1908, s. 86 vd.; Krş: Turan, a.g.e., s. 134; Köymen, a.g.e., s. 40, 43.

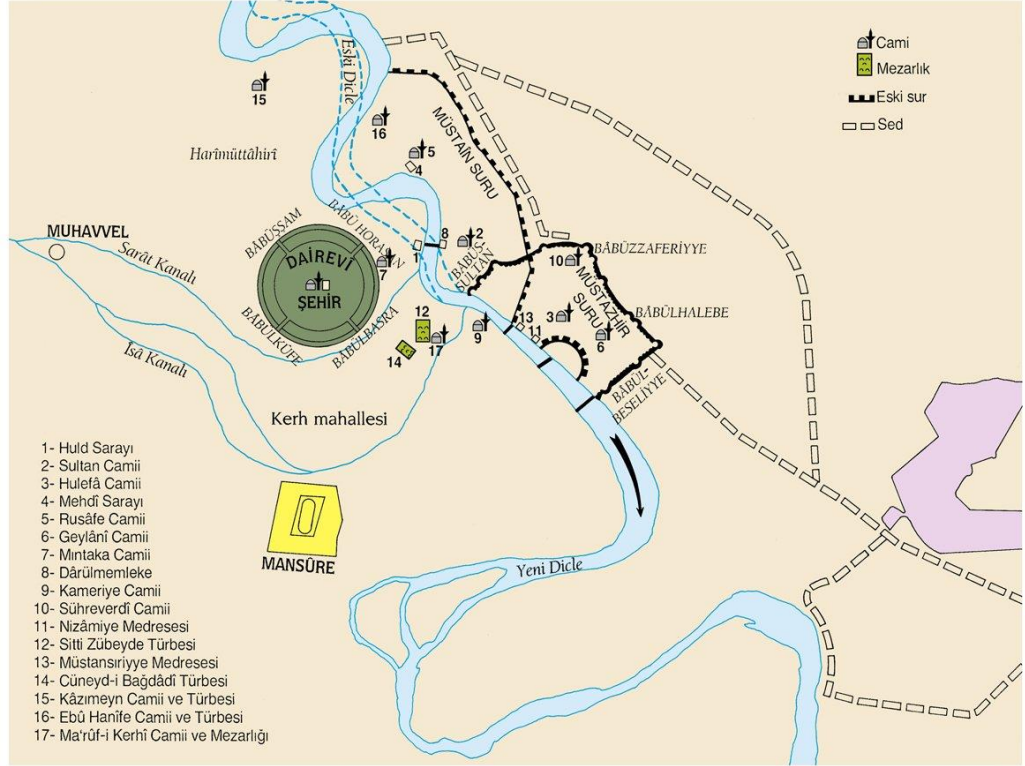
⁵⁴ İbnü'l-İbrî, Abu'l-Farac Tarihi, I, 311-312; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VIII, 181-194; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 470; Bundarî, Zübdetü'n-Nusra, s. 15-18; Krş. Turan, a.g.e, s. 135; Köymen, a.g.e., s. 48-51, 75.

⁵⁵ Bir ara halife, cizye gelirlerine bile el koyan Büveyhîlerin kendisine tahsis ettikleri az bir gelirle geçimini sağlamak zorunda kalmıştı. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 390.

gitmesi gerekiyordu. Besâsîrî ve Kurayş daha sonra Musul'u yıkarak kaçtılar. Tuğrul Bey, onları Nusaybin'e götürdükten sonra İbrahim Yinal'ın isyan etmek için büyük bir orduyla Hemedan'a gönderildiğini öğrendi. Erdem, Aytekin ve Yinal sorumluluklarını yerine getirdiler. Tuğrul Bey'in kardeşi Yinal isyanını bastırmak için Bağdat'tan kaçmasını fırsat bilen Besâsîrî, Bağdat üzerine yürüdü. 28 Aralık 1058'de Bağdatşahnesi Aytekin kaçtı ve Besâsîrî Fâtimîler adına beyaz Şîî bayrakları ile Bağdat'ı aldı. Fâtimî halifesi adına Şîî hutbesi ve Şîî ezanı şehir camilerinde okuttu ve kendi adına para bastırdı. Şii zulmü başladıktan sonra çok sayıda insan Bağdat'tan kaçtı.⁵⁶ Besâsîrî, Bağdat ve Basra'yı egemen kıldı. Fâtimîler adına hutbeyi okuduktan sonra Halife el-Kâim Biemrillah'ı da aldı. Besâsîrî, Tuğrul Bey'in İbrahim Yinal'ı yendiğini ve Bağdat'a geldiğini öğrendiğinde bir yıldır işgal ettiği Bağdat'tan kaçtı. Tuğrul Bey, ordusunun yanında Bağdat'a girdi. Fırat Irmağı üzerinde bir kalede halife el-Kâim Biemrillah'ı esirden kurtardı ve şehirde asayiş sağladı. Besâsîrî yanlıları ortadan kaldırıldı. Fâtimîler adına hizmet edenler de Bağdat'ta tutuklandı. Tuğrul Bey Besâsîrî 18 Ocak 1060'da yakalanıp öldürüldü.⁵⁷ Bölgedeki Şîî-Sünnî emîrlikleri Selçuklu hükümetini destekledi. Yinal isyanı sırasında Musul'un eski emîri Kurayş tarafından yeniden ele geçirilmesinden sonra, Ukaylî hükümeti bir süre daha sürdü.

⁵⁶ İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-taleb, s. 62-63; Hüseyinî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, s.13-14; İbnü'l-Cevzî, elMuntazam, VIII, 191-197, 201-202; Garsunnime, Uyûnü't-tevârih, s.11; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 474-476, X, 11; Bundarî, Zübdetü'n-Nusra, s. 14-17, 21; Râvendî, Rahat'us-sudûr, I, 106-108; Azimî, Tarih, 178; İbnü'lKalânîsî, Zeylû Tarih-i Dimaşk, s. 87-89; Krş: Köymen, a.g.e., s. 40, 43; Turan, a.g.e., s. 134

⁵⁷İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VIII, 202-211; Garsunnime, Uyûnü't-tevârih, s. 10-11; Hüseyinî, Ahbârü'dDevleti's-Selçukiyye, s. 14-15; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 23-26; İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-taleb, s. 63; Râvendî, Rahatü's-Sudûr, s. 107-108; Aksarayî, Müsâmeretü'l-Ahbâr, (Türkçe trc. Mürsel Öztürk), TTK Yay., Ankara 2000, s. 10; Krş: Turan, a.g.e., s. 139.

Fotograf 2: Bağdat (ed-Dûri), 1991:428) 1

2.1.2. Osmanlı Dönemi

Safevîler Bağdat'ı 1508'de aldı, ancak Kanûnî Sultan Süleyman 1534'te onu aldı. Bağdat, Avrupa ile savaşta önemli bir rol oynadı çünkü ticaret yolları üzerindedir. Osmanlı Devleti, Anadolu ve Karadeniz ticaret yollarına sahip olduktan sonra Basra'dan Bağdat'a ve oradan Suriye'ye uzanan hattı kontrol etmek istedi.

Zülfikar Han, Şah İsmâil I. Tahmasb devrinde Bağdat'ı yönetti. Zülfikar Han, Kanûnî'ye olan bağlılığı göstermek için Kanûnî adına hutbe okutup para bastırdı. 1529'da I. Tahmasb, ordusu ile şehir etrafında Zülfikar Han'ı cezalandırmak için geldi. Bu fotoğrafta, savunma planları yapmasına rağmen Zülfikar Han kardeşlerinin ihaneti nedeniyle tutuklandı ve Bağdat tekrar Safevîler'in eline geçti. Şerefaddin'in oğlu Tekeli Mehmed Han, Bağdat'ı yönetti.⁵⁸

Kanûnî Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi sırasında Tebriz'i fethedip Irak'a yürüdüktan sonra Mehmed Han Bağdat'ı terk etmelidir. Daha sonra halk vezîriâzam

⁵⁸ BA, TD, nr. 386, s. 222-241; nr. 1028, s. 811, 225-242.

Makbul İbrâhim Paşa'ya şehrin anahtarlarını teslim etti. İbrâhim Paşa Bağdat'a girdi, ancak yağmayı durdurmak için orduyu geri çekti. 24 Cemâziyelevvel 941'de, yani 1 Aralık 1534'te Kanûnî de şehre geldi. Bu fetih, Fuzûlî'nin "Geldi burc-ı evliyâya pâdişâh-ı nâmdâr" mısrasında bahsedilir. Padişah, dört ay boyunca Bağdat'ta kalırken Abdülkâdir-i Geylânî'nin türbesi ve camisi için çok fazla para harcadı. Ek olarak, Safevîler tarafından Kâzîmiye'de yapılmış olan camiye bitirdi. İmâm-ı Âzam'ın mezarının bulunduğu yerde bir medrese, bir türbe ve bir cami inşa etti. Bağdat'tan döndükten sonra Diyarbekir eski beylerbeyi Süleyman Paşa, Âzamiye Kalesi'ni inşa etmek ve şehrin güvenliğini sağlamak için yeteri kadar asker gönderdi.⁵⁹

I. Ahmed (1590-1617) dönemine kadar, 29 Mayıs 1555'te imzalanan Amasya Antlaşması ile Bağdat Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kabul edildi, ancak birkaç aşiret isyanı dışında önemli bir gelişme olmadı. I. Ahmed döneminde, Bölük reisi Tavil Ahmed ve Celâlilerden oğlu Mehmed isyan çıkardı. Bu ayaklanmaları önlemek amacıyla Nasuh Paşa gönderildi. Paşa önce Tavil Ahmed'e, daha sonra da oğluna yenildi. Ancak kardeşi Mustafa, Cigalazade Mahmud Paşa tarafından bastırıldı.

I. Ahmed'in ölümünden sonra Bağdat'ta yeni bir isyan çıktı. Yeniçeri Memuru Bekir Subaşı ve Azebler Ağası Mehmed Kanber, devletin en büyük zorluklarına neden oldu. Bağdat valiliğinde Hâfız Ahmed ve Kemankeş Ali paşaların çabalarına rağmen isyanlar kolaylıkla bastırılmadı çünkü vilayet İran'a yakındı ve Safevîler olaya karıştı. Şah Abbas ile Bekir Subaşı arasında bir ilişki olduğunu bile iddia ettiler. Ancak Bekir Subaşı ile Mehmed Kanber arasındaki iktidar mücadelesi, Mehmed Kanber'in Bağdat Beylerbeyi Yûsuf Paşa ile birlikte Bekir Subaşı'nın yandaşlarını ortadan kaldırmak istemesine yol açtı. Yusuf Paşa öldükten sonra iç kale isyancılar tarafından ele geçirildi ve Diyarbekir Beylerbeyi Hâfız Ahmed Paşa Bağdat'a gönderildi. Ahmed Paşa Bağdat üzerine giderken, Şah Abbas ile yakın ilişkileri olan Bekir Subaşı'nın beylerbeyliğine atanmasını istedi. Bu öneri devlet tarafından onaylandı⁶⁰. Bekir Subaşı, İran'ın Hemedan Valisi Safî Kulu Han Hâfız Ahmed Paşa'nın Bağdat'tan ayrılması gerektiğini söyledi çünkü aksi takdirde iki ülke arasındaki barış bozulacaktır. Hafız Ahmed Paşa hemen Bekir Subaşı'yı beylerbeyi olarak atadı ve İranlılar şehirden

⁵⁹ Bağdad Salnâmesi, Bağdad 1309, s. 209.

⁶⁰ Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-selâtîn*, I-II, İstanbul 1274-75.

sürüldü. Temmuz 1623'te Şah Abbas, şehrin aldatıldığını anladı ve ordusunu Bağdat'a gönderdi. Bu durum karşısında Bekir Subaşı, Osmanlı'dan yardım istedi. Bir kıtlık başladı ve Bağdat üç aylık bir kuşatma altında kaldı. Bu sırada Bekir Subaşı öldü. Oğlu Derviş Mehmed, Şah Abbas'ın Bağdat valiliğini vaat etmesine rağmen Safeviler iç kaleyi ele geçirdi (28 Kasım 1623). Sünniler, Şah Abbas'ın vaadinin aksine katliamlar ve büyük baskılar yaptı. İmam-ı Azam ve Abdülkâdir-i Geylânî'nin türbelerini yıktı, medreseleri ve camileri ahıra dönüştürdü. Katliamdan kaçan Sünni topluluklar Bağdat'tan sürüldü. IV. Murad henüz küçük olmasına ve İstanbul'da kargaşaya neden olmasına rağmen Osmanlı hükümeti şehri savunmaya başladı.⁶¹ 13 Kasım 1625'te Hâfız Ahmed Paşa liderliğindeki Osmanlı ordusu Bağdat'ı ele geçirdi. Osmanlı ordusunun hastalığı ve yorgunluğu, İranlıların şehri tamamen bırakmalarına izin vermedi. Sadrazam Boşnak Hüsrev Paşa, Şah Abbas'ın halefi Şah Safi tarafından 1629 yılında Bağdat'ı ikinci kez kuşattı. Bu kuşatma kırk gün sürdü ve hiçbir şey yapmadı. Bu arada Bağdat Valisi Safi Kuli Han öldü ve Bektaş Han yerine geçti. Bu sırada Bağdat'ta bir veba salgını çıktı ve birçok kişi öldü.⁶²

15 Ekim 1638'de başlayan ve kırk gün süren kuşatma, Bağdat'ı Osmanlı yönetimine geri kazandırdı. Bu kuşatma sırasında Osmanlı Sadrazamı Tayyar Mehmed Paşa öldürüldü ve şehir büyük ölçüde harap oldu. IV. Murad, şehrin İranlılar tarafından ele geçirilmesinden sonra yıkılan binaları ve İmam-ı Azam'ın türbesini onardı. Ek olarak, Dicle üzerinde bir baraj inşa ederek birkaç mahalleye su sağladı. IV. Murad, Bağdat'ta iki ay kaldı ve Küçük Hasan Paşa'yı beylerbeyi olarak atadı. Kasrisir Antlaşması, İranlıların Bağdat'ın Osmanlı egemenliğine ait olduğunu da onayladı. Daha sonraki Bağdat valileri Musul'dan Basra'ya kadar uzanan bölgede devletin kontrolünü sürdürmeye çalıştı. Basra Valisi Hüseyin Paşa'nın isyanı valilerden Kara Mustafa Paşa tarafından bastırıldı ve asayiş sağlandı. Ancak Muntafik kabilesinin şeyhi Mani, önce Basra'yı Huveyza Hanı Feracullah'a verdi. İranlıların eline geçti. Avusturya, Rusya, Prusya ve Venedik arasında 1683'te başlayıp 1699'a kadar süren savaşlar nedeniyle Osmanlı Devleti bölgeye fazla ilgi göstermedi. Savaş bittiğinde,

⁶¹ Selânikî Mustafa Efendi, *Târih* (nşr. Mehmet İpşirli), I-II, İstanbul 1989.

⁶² Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân*, İstanbul 1280 → İstanbul 1979.

Bağdat Valisi Daltaban Mustafa Paşa, Kurna ve Basra'yı Osmanlı yönetimine geri verdi.⁶³

Yeni bir dönem, 1704 yılında Eyüplü Hasan Paşa ve oğlu Ahmed Paşa tarafından Bağdat valiliğine atanmasıyla başladı. Hasan Paşa, 19 yıllık valiliği boyunca bölgede huzursuzluk yaratan isyancı aşiretleri ortadan kaldırarak asayiş korudu. Şehre giren gıda maddeleri üzerindeki vergilerin kaldırılması da halk tarafından takdir edildi. Enderun'da büyüdüğü için Hasan Paşa, özel odaları, hazinesi ve depoları olan bir okul kurdu. Bağdat'taki Osmanlı sarayının yapısı buna benziyordu. Saray, satın aldığı Abaza, Gürcü ve Çerkez kölelerden yetiştirdiği birkaç soylu çocuğa sahipti. Daha sonra büyük sorumluluklar üstlendiler. İran'la başlayan savaşlarda seraskerlik yapan Hasan Paşa'nın ölümü üzerine oğlu Ahmed Paşa Bağdat valiliği ve ordu komutanlığı aldı. Ahmed Paşa, babasının politikalarını uygulamaya devam ederek İran'a karşı başarılı bir şekilde mücadele etti. Buna ek olarak, Bağdat'a saldıran Banu Cemil aşiretini cezalandırmıştır.⁶⁴

1733 yılında Nâdir Şah Bağdat'ı kuşattı. Ahmed Paşa yedi ay direndikten sonra 20 Temmuz 1733'te Topal Osman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu onu kuşatmadan kurtardı. Bununla birlikte, Nadir Şah, Hint Seferi'nden döndükten sonra Bağdat'ı yeniden kuşattı (1743) ve Kerkük'ü aldı. Osmanlı-İran anlaşmasına göre 1746 yılında Bağdat Osmanlıların elinde kaldı. Ahmed Paşa 1747'de öldükten sonra, Bağdat valileri isyanları bastırmak için çaba gösterdiler.⁶⁵

Ahmed Paşa'nın damadı ve âzatl kölesi olarak öldükten sonra Bağdat valisi oldu. Bunun bir sonucu olarak, Irak'ta güvenlik ve asayiş sağlandı, Arap kabileleri itaat altına alındı ve memlûk yönetimi gelişti. Osmanlı Devleti, Süleyman Paşa'nın Bağdat'ta çok sayıda taraftar bulması üzerine burada kendi istediği birini değil, gücünü ve kontrolünü ele geçirmiş olan kölemenlerden birini seçti. Sonuç olarak, Süleyman Paşa 1762'de kethüdâsı Ali tarafından vali olarak atandı ve 1764'te yine kethüdâ Ömer Paşa tarafından vali olarak atandı. Bu arada, 1772'de Bağdat'ta bir veba salgını çıktı ve sağ kalanların şehirden ayrılması gerekiyordu. Bu karmaşık koşulların yardımıyla İranlılar Basra'yı ele geçirdi ve kölemenlerden Süleyman Ağa'yı mütesellimliğe

⁶³ *Târîh-i Peçevî*, I-II, İstanbul 1281-83 → İstanbul 1980.

⁶⁴ Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul 1145. s. 409, 459 vd.

⁶⁵ Kâtib Çelebi, *Fezleke-i Târîh*, I-II, İstanbul 1286-87.

getirdi. İran serdarı Kerim Han Zend'in ölümü bunun sonunu getirdi. Osmanlı Devleti'nin Basra mütesellimi olan Süleyman Ağa, ölümünden sonra Basra eyaleti valiliğini istedi. Süleyman Paşa, Osmanlı Devleti tarafından Bağdat ve Şehrızor eyaletlerini de aldı. Bağdat ve Basra valisi olarak, "Büyük" lakabı ile anılan Süleyman Paşa, daha önceki karışıklıktan yararlanarak isyan eden âsi kabileleri cezalandırdı ve Bağdat'ta ticareti ve ziraatı teşvik etmek için önemli inşaatlara başladı. Merkezi hükümetle iyi geçindi ve Mısır'a iki bin kese yardım etmeyi seçti. Bu gelişmeler, Bağdat'ta ikinci bir veba salgını ve Vehhâbî saldırısı nedeniyle durduruldu.⁶⁶

8 Ağustos 1802'de Büyük Süleyman Paşa öldü ve yerine Ebû Gaddâre Ali Paşa geldi. Bu sefer Ali Paşa, Şam Valisi Azm zâde Abdullah Paşa ile birlikte Vehhâbîler üzerine yürümek için görevlendirildi. Ancak başaramadı.⁶⁷

Osmanlı Devleti, Ali Paşa'nın ölümünün ardından Yûsuf Ziyâ Paşa'yı Bağdat valiliğine getirmek istedi. Ancak Fransız elçisi Sebastian bu girişimi engelledi ve Küçük Süleyman Paşa tekrar kölemenlerden vali oldu. Bununla birlikte, eylemleri nedeniyle Osmanlı Devleti ile arasını açtı çünkü Vehhâbîliğe meyliyordu ve Bağdat muhalefâtını göndermiyordu. Hâlet Efendi Bağdat'a gönderildi. Süleyman Paşa ile görüştüğünde bir sonuç alamayınca Said Paşa, topladığı kuvvetlerle Bağdat zor vezir pâyesine çıktı. Ancak Said Paşa, bir dizi ahlaki hata nedeniyle cezalandırıldı ve Halep'e sürüldü. 1817'de eniştesi Dâvud Efendi (Paşa) onu devraldı. Bağdatbüyük, Kölemen Dâvud Paşa'nın on beş yıllık valiliği sırasında önemli ölçüde gelişti. Güvenlik sağlandı, çok sayıda hayrat eseri inşa edildi ve kumaş imalâthaneleri açıldı. Avrupalı ustalar, sanayide ve ziraatta büyük ilerlemeler yaptı. Davud Paşa, I. Napolyon'un eski yaverlerinden Deveaux'ya tâlim ettirdiği 10.000 kişilik piyade ve topçu kuvveti sayesinde Müntefik Şeyhi Hammûd'un Basra bölgesine saldırmasını engelledi. 1821'de başlayan İran savaşlarında da harika bir performans gösterdi.⁶⁸

II. Mahmud'un imparatorluktaki mütegalibeyi ortadan kaldırmayı amaçlayan politikası, kölelerin Dâvud Paşa ile yeniden güç kazanmasını engelledi. Ayrıca, 1827-1829 Osmanlı-Rus savaşı için talep edilen parayı göndermeyip devletin buradaki gücünü temsil eden şikk-ı evvel defterdarı Sâdık Efendi'yi öldürdükten sonra Dâvud

⁶⁶ Solakzâde Mehmed Hemdemî, *Târih*, İstanbul 1297. s. 486 vd.

⁶⁷ Thevenot, *Relation d'un voyage au Levant*, Paris 1658, s. 576-592.

⁶⁸ Mustafa Naîmâ, *Târih*, I-VI, İstanbul 1280 (çerçeveli), 1281-83. III, 47.

Paşa âsi ilan edildi. Halep Valisi Ali Rıza Paşa, İngiliz elçisinin aracılığıyla görevi üstlendi. Kasım Paşa öldürüldükten sonra Ali Rıza Paşa Bağdat'ı kuşattı. Dokuz günlük kuşatmanın ardından Ali Rıza Paşa halkın açtığı kapılardan şehre girdi ve hemen tüm kölemenler tutuklandı. Sadece on beşini saklayarak kurtuldu. Davud Paşa ise devlet tarafından bağışlanmıştı.⁶⁹

Dâvud Paşa'nın vefatı üzerine Ali Rızâ Paşa on altı yıl boyunca Bağdat valisi olarak görev yaptı. Necib, Nâmık, Gözlüklü Reşid, Takıyüddin ve Midhat paşalar daha sonra Bağdat valisi oldu. Bağdat valisi Midhat Paşa, 1869-1872 yılları arasında Necid'i itaat altına alırken Degare meselesi olarak bilinen önemli bir urbân isyanını bastı. Bu, Bağdat döneminde önemli bir ilerleme gösterdikten sonra günümüze geldi. Şehrin çevresindeki surlar yıkıldı, büyük bir cadde kuzeyden güneye uzandı ve sokaklar genişletildi. Halkın sağlığı iyileştirildi. I. Dünya Savaşı bittikten sonra ikinci bir cadde inşa edilmeye başlandı. Ancak savaştan sonra Osmanlı ordusunun şehirden ayrılması üzerine cadde İngilizler tarafından bitirildi. 1888'de inşa edilen Bağdat Demiryolu, şehiri Anadolu ve İstanbul'a bağladı.⁷⁰

Lozan Antlaşması'na kadar Bağdat Osmanlı Devleti'ne hukuken bağlıydı. 23 Ağustos 1921'de Irak krallık oldu ve burası devletin merkeziydi.

Osmanlı egemenliğinde 400 yıl boyunca Bağdat, Arabistan, İran ve Türkiye için önemli bir ticaret merkeziydi. 1563'te Caesar Frederigo, şehirde çok sayıda tüccar gördüğünü söylüyor; Sir Anthony Sherley (1590), gerektiğinde açılabilen kayıklardan bir köprü yaptı. Rauwolf'a göre (1574), sokakların dar olduğu ve evlerin sağlıksız olduğu ve devlete ait ve paşanın ikametgâhı dışında çok sayıda bina harabe halinde. Ek olarak, hamamların durumu kötü. Şehrin doğu tarafı sağlam duvarlar ve hendeklerle çevriliyken, batı tarafı büyük bir köy gibi görünüyor. 1583'te seyyah John Eldred, Bağdat'ta Türkçe, Arapça ve Farsça konuşulan üç dil konuşulduğunu bildirdi. 1604'te Portekizli Pedro Texeira, Doğu Bağdat'ta 20 30.000 kişilik bir hastane ve okçuluk ve tüfekçilik okulları olduğunu söyledi. Ayrıca 17. yüzyıl seyyahları Tavernier, Evliya Çelebi ve Thévenot gibi Bağdat hakkında bilgiler sunarlar. Bunların birinden Evliya Çelebi, Doğu Bağdat'ı çevreleyen surun yarım daire şeklinde ve 60 zirâ (arşın)

⁶⁹ Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Târih* (nşr. Ahmed Refik), I-II, İstanbul 1928. I, 399, 473.

⁷⁰ Nazmîzâde Murtaza Efendi, *Gülşen-i Hulefâ*, İstanbul 1143, vr. 73, 79, 89, 135.

yüksekliğinde olduğunu söylüyor. Karada 118 kule, nehirde ise 45 kule bulunuyordu. Köprü Kapısı, Karanlık Kapı, Ak Kapı ve İmam-ı Âzam bunlardı. Evliya Çelebi, surun 12.200 zirâ veya 28.800 adım (yaklaşık 7 mil) olduğunu söylüyor. 1853'te Bağdat'a gelen Felix Jones, Doğu Bağdat surlarının yaklaşık 10.600-yard (yaklaşık 6 mil) uzunluğunda olduğunu ve Dicle'den gelen su ile doldurulmuş hendeklerle çevrili olduğunu belirtti.⁷¹

Kanûnî Sultan Süleyman'ın 1544 yılında yazdığı bir tahrir defteri, Bağdat'ta kırk dört vakıf olduğunu belirtiyor (BA, TD, nr. 386, s. 222-241). 1544 yılında bu kırk dört vakfın geliri 384.874 akçeye ulaştı. Danyal Peygamber Mezar ve Camii, Huzeyfetü'l-Yemânî Alemdar Mezarı, Evlâd-ı İmam Hasan Mezarı, Mercâniyye Dârüşşifâ ve Medresesi, Müstansırıyye Medresesi, Câmi-i Kebîr, Cihan Şah Padişah, Zâviye-i Cemşîd Bey, Mezâr-ı İmam Abdullah, Makâm-ı Hızır Nebî, Makâm-ı Hızır Nebî, Makâm-ı Hızır Nebî, Makâm-ı Hızır Nebî, Makâm-ı Hızır Nebî, Makâm-ı Hızır Nebî.⁷²

Evliya Çelebi'ye göre, bu tür eserler XVI. yüzyılda önemli bir vakıf gelirine katkıda bulundu ve XVII. yüzyılda da mevcuttu. Bağdat'ta Evliya Çelebi'ye göre sekiz kilise, üç sinagog, 700 tekke ve 500 hamam vardır. Yeniden IV.⁷³ O zamanlar Bağdat'ta Hz. Ali ve İmam Hüseyin evkaflarının 1.365.044, İmâm-ı Âzam evkafının 48.850, Şeyh Abdülkâdir-i Geylânî evkafının 79.250, Selmân-ı Fârisî evkafının 13.413, Kanber Ali evkafının 11.697 ve Şeyh Câkir evkafının 57.796, Müstansırıyye Medresesi evkafının 21.662, Şeyh Şehâbeddin Sühreverdî evkafının 85.519 Bağdat'ta 7232 ve vilayette 305.253 hurma ağacı vardı.⁷⁴

Osmanlılar tarafından işgal edilmeden önce İslâm medeniyetinin en önemli merkezlerinden biri olan Bağdat, az da olsa ünlü bilim ve sanat adamları yetiştirdi. Nitekim Kanûnî'nin Bağdat'ı fethettiği sıralarda burada bulunan ünlü Türk şairi Fuzûlî, Osmanlı hükümdarı ve bazı devlet adamları hakkında kasideler yazmış ve onun oğlu Fazlî de Türk edebiyatında ünlü bir isim olmuştur. Bağdat'ın büyük divan şairi Rûhî ve Gülşen-i Şuarâ adlı bir tezkire yazan Ahdî, önemli Bağdat şairlerindedir. Bağdat'ta Gülşen-i Hulefâ müellifi Murtaza, Zihnî, Zâyiî, Aziz, İlmî ve son devir Türk şairlerinden Ahmed Hâşim de var.

⁷¹ Râşid Mehmed Efendi, *Târih*, I-V, İstanbul 1282.

⁷² Çelebizâde Âsım, *Târih*, İstanbul 1282, tür.yer.

⁷³ Ahmed Cevdet Paşa, *Târih*, I-XII, İstanbul 1309. II, 52-61; III, 278.

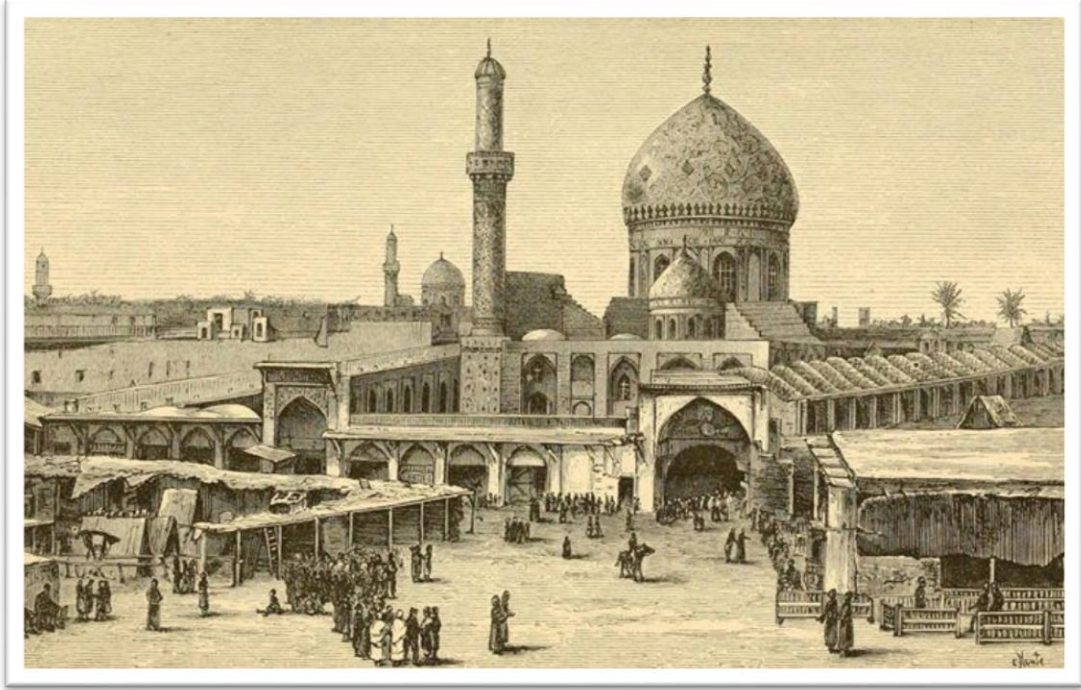
⁷⁴ Hâvî, *Devhatü'l-vüzerâ'*, Bağdad 1246, s. 49, 118, 164 vd.

Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra, şehir Bağdat ve çevresindeki bölgelerin tahriiri ile yeni bir eyaletin merkezi oldu. 1560'larda eyalete 19 sancak bağlıydı. Bağdateyaleti, 1578'den 1888'e kadar yirmi iki sancaktan oluşuyordu ve bazı sancakları yeni kurulan Rakka eyaletine bağlanıyordu. Musul ve Deyrürâhbe de beylerbeyi oldu. Erbil, Hille, Zengâbâd, Semevât, Kerkük, Cessânbedre, Harîrdîvîn, Bayat, Rûmâhiye, Derteng, Cevâzir, Vâsıt ve Kasrîşîrin onların en büyük sancaklarıydı. İmâdiye ise yarı müstakil bir hükümet.⁷⁵ Ayn Ali Efendi, Bağdateyaletin on sekiz sancağa ayrıldığını söylüyor. Bunların yedisinde timar ve zeâmet uygulanırken, diğer on bir sancağın "arz-ı hâliye-i Irâk" olarak bilindiğini ve İmâdiye'nin kendi hâkimi tarafından korunduğunu söylüyor. Hille, Zengâbâd, Cevâzir, Rûmâhiye, Cengûle ve Karatâk sancakları timar sistemine sahiptir.⁷⁶ Sâlyâneli eyaletlerden biri olan Bağdateyaletin bir milyon dört yüz akçelik yıllık geliri vardı. Eyalette ayrıca gümrük emini, topçubaşı, hazine ve timar defterdarları, beylerbeyi, kadılar, yeniçeri, cebeci ve hisar ağaları ve diğer önemli devlet görevlileri vardı. Bağdat'ın iç kalesinde, her yıl merkezden gönderilen kapıkulu askerleri oturlardı. Safevîler eyaletin kontrolünü ele geçirdikten sonra eyalet sistemi çöktü. Yine de IV. Murad, eski sistemin yeniden başlatılmasını istedi. Bu tarihte Bağdateyaleti altı

⁷⁵ Ahmed Hamdi, *Usûl-i Coğrafya-yı Kebîr*, İstanbul 1292, s. 352.

⁷⁶ Mehmed Emin, *Bağdad ve Son Hâdise-i Ziyâi*, İstanbul 1338-41, Giriş.

bölüme ayrıldı: Mendelican, Kerkük, Dükuk, Cevâzir, Hille ve Rûmâhiye. :17.⁷⁷ Yüzyılın ortalarında eyalet yirmi beş sancaktan oluşuyordu ve bazılarında timar sistemi yoktu. (1779) Büyük Süleyman Paşa'nın Bağdateyaleti valiliğine atanmasından sonra Basra ve Şehrizer sancakları da Bağdateyaleti'ne katıldı. Bağdateyaleti bu sancaklara uzun süre hâkim oldu.⁷⁸ Kölemen yönetiminin sona ermesinden sonra Basra, Şehrizer ve Musul bağımsız vilâyetler haline geldi. Bağdatvilâyeti daha sonra sadece Dîvâniye ve Kerbelâ'dan oluşuyordu. 1857'de yeni kurulan 6. Ordu ve daha sonra 13. Kolordu, Bağdat'ta kuruldu. Cuinet'e göre Bağdat merkez sancağında on kaza bulunmaktadır: Horasan, Azîziye, Hânıkın, Mendeli, Sâmerâ, Cezîre, Delim, Kûtül'amâre, Kâzîmiye ve Âne. Sancakta 52.200 yahudi, 7000 hıristiyan ve 340.800 müslüman yaşamaktadır.⁷⁹

Fotograf 3: Osmanlı döneminde bağdat vilâyeti'nden bir görünüş (newman, john philip, 1826-1899- <http://www.dabar.org/assyria/newman/chapter2.html>)

⁷⁷ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete: 1550-1650*, İstanbul 1978, s. 145-146, 165-166, 195.

⁷⁸ J.-B. Tavernier, *Les six voyages en Turquie en Perse* (ed. S. Yerasimos), Paris 1981, I, 303 vd.

⁷⁹ L. Bouvat, "Le Vilayet de Bagdad et son organisation administrative", *RMM*, sy. 23 (1913), s. 240-267.

2.1.3. Son Dönemi

1920'lere kadar, 20. yüzyılın başlarında büyük bir metropol olmaya başlayan Bağdat geleneksel görünümünü korudu. 1921'de bağımsız Irak Devleti başşehri olduktan sonra hızlı bir şekilde gelişti. Dicle nehrinin zaman zaman yükselmesinden kaynaklanan su baskınlarını önlemek için alınan önlemler, bu konudaki en önemli faktörlerden biridir. Şehir, özellikle 1920'lerde Dicle'nin doğu yakasına inşa edilen setler nedeniyle nehrin doğu kıyısı boyunca büyümeye başladı. 1950'lerden sonra, artan petrol gelirleri sayesinde âdeta yeniden inşa edilmeye başlamış ve şehre kısa sürede çok sayıda yatırım yapılmıştır. Resmî binalar ve bir dizi sanayi tesisi inşa edildi. Alt yapı ihtiyacı da bu tarihsel süreçte ilk kez kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Şehri taşkınlardan koruyan Sâmerâ Barajı (1956) bu sırada inşa edildi. Ardından, Bağdat'ın büyümesini planlı bir şekilde gerçekleştirmek için 1956 ve 1958 yıllarında hazırlanan iki plan düşünülmüştü. 1958 planına göre, şehrin gelişimi öncelikle dört ana sanayi bölgesi üzerinde odaklanacak ve her birini yeni yerleşim alanları çevreleyecekti. Çerçeveyi geliştirmek için birçok çaba sarf edildiyse de, ülkedeki sorunlar projelerin yürütülmesini engelledi. Ancak, özellikle 1958 ihtilâli sonrası millîleşirmeler ve istimlâkler nedeniyle Bağdat'ın merkezinde çok sayıda plansız bölge sanayi ve iskân için kullanılabilir hale geldi.⁸⁰

⁸⁰ S. D. Brunn – J. F. Williams, *Cities of the World*, New York 1983, s. 299-302.

Fotograf 4: 1930'da Bağdat (<http://www.mideastimage.com/result.aspx?selectMLocation=22,72,31,56,66,61&search=1>)

Köyden şehre göç, Bağdat'ın büyümesini hızlandıran ek bir faktördür. Bağdat'ta fakirlikten ve işsizlikten kaçan insanlar "sarifa" olarak adlandırılan basit ve sağlıksız gecekondulara yerleşti. 1950'lerde Bağdat'ta bu tür evlerin neredeyse yarısı mesken olarak hizmet verdi. 1958 yılında hükümet bu sorunu resmen kabul etti ve özellikle gecekondu bölgelerine eğitim ve sağlık hizmeti sağlamaya çalıştı. 1963'te yapılan bir hükümet değişikliğinin ardından 63.000 kadar sarifa yıkıldı ve Dicle'nin batı ve doğu yakalarında Medînetüssevve ve Medînetünnûr adında modern semtler kuruldu. Bununla birlikte, daha sonraki yıllarda sağlıksız yerleşmeler ve göçler devam etti. Bağdat, meslek gruplarına ve gelir seviyelerine göre çok çeşitli yerleşim bölgelerine sahiptir. Bunlar "mühendisler şehri" ve "doktorlar şehri"dir.⁸¹ Bunun bir sonucu olarak, Bağdat, Batı'daki herhangi bir büyük şehirden çok daha homojendir. 1970'lerde Bağdat'ın geleneksel mimarisi büyük ölçüde değişti. Yeni, yüksek binaları, geniş yolları, otelleri ve parkları sayesinde son derece modern bir görünüme kavuştu. Bununla birlikte, geleneksel el yapımı kıyafetler ve elbiselerin satıldığı pazarlar hala "eski şehir" segmentini sürdürüyor.

⁸¹ *The Middle East and North Africa*, London 1988, s. 421-450.

Bugün, Bağdat bölgenin ulaşım merkezi olarak hizmet veriyor çünkü hem karayolları hem de yakındaki şehirlerle bağlantılıdır. Ek olarak, Dicle ve Basra'dan gemiler hala geçiyor. Ancak 1940'ta Bağdat-İstanbul demiryolu bağlantısı kuruldu. Saddam ve Musanna, Bağdat'ın iki milletlerarası havaalanıdır.⁸²

Ülkenin en fazla eğitim kurumuna sahip şehir olan Bağdat, üç büyük üniversite (El-Hikme 1956), Bağdat (1958) ve el-Müstansiriyye 1963) ve birçok yüksek okul ve koleje sahiptir. Müzeleri, kütüphaneleri ve kültürel hayattaki canlılıkları ile ünlüdür. Bağdat Üniversitesi Müzesi, Abbâsî Saray Müzesi, Etnografya Müzesi, Çağdaş Millî Sanat Müzesi, Irak Müzesi ve Evkaf Müzesi, Arap İlkçağ Müzesi ve Arap Tarihi Müzesi en önemli müzelerdir.⁸³

Mescidü'l-mıntika (atîka), Ma'rûf-i Kerhî Camii, İmam Ebû Hanîfe Camii, Hulefâ (Sûku'l-gazel), Abdülkâdir-i Geylânî Camii, Sühreverdi Camii, Kameriyye Mescidi, Seyyid Sultan Ali Camii, Murâdiye Camii, Âsafiyeye Camii, Haseki Camii, Ahmediye Camii, Hasan Paşa Camii, Nu'mâniyye Camii, Fâzıl Camii ve Hacı.⁸⁴

Bağdat, tarih boyunca çok sayıda savaş ve yıkım gördü. En son, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 2 Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgal ve ilhak etmesine karşı çıktığı için ABD liderliğinde oluşturulan milletlerarası güç tarafından bombalanmaya başlandı. 17 Ocak 1991'den itibaren. Bağdat'ın altyapısı, özellikle yollar ve köprüler, sanayi ve askeri tesisler, su ve elektrik şebekeleri, 28 Şubat'a kadar bombardıman altında kaldı.⁸⁵

Amerika Birleşik Devletleri'nin 2003'te Irak'ı işgal etmesi, ülkede bir kaos yarattı. Altyapılar, camiler ve antik eserler yıkıldı ve özellikle Bağdat'ta pek çok cami ve tarihi mekan restore edilmedi. 2003'ten sonra Irak hükümetleri tarafından uygulanan mezhepsel politikalar nedeniyle, çoğu cami ve tarihi mekan kasıtlı olarak ihmal edildi, tamamen ortadan kaldırıldı veya hükümetler ve mezhepsel gruplar tarafından tahrip edildi.

⁸² S. Perowne, "Life in Baghdad", *JRCAS*, XXXIV/3-4 (1947), s. 251-261.

⁸³ "Bağdâd, el-Medînetü'l-Müdevvere", *el-Fayşal*, XXVII, Riyad 1979, s. 35-50.

⁸⁴ *The Encyclopaedia of Islam* (new edition), I-XI, Leiden 1954-2002.I, 907-908.

⁸⁵ *Encyclopaedia Britannica*, I-XXIII, Chicago 1972, 1981. II, 585-587

3. OSMANLI DÖNEMİNDE BAĞDAT'TA YAPILAN MİMARİ ANITLAR VE BUGÜNKÜ DURUMLARI

3.1. İmam-1 Azam Ebu Hanife Külliyesi

3.1.1. Tarihçesi:

Osmanlı uleması, dört sünnî imamdan biri olan İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfeyi rehber olarak görmüştür ⁽⁸⁶⁾. 699 yılında Kufe'de doğan İmam-ı Azam, 767 yılında Bağdat'ta öldü ve Azamiye'de defnedildi ⁽⁸⁷⁾. 1067 yılında Büyük Selçuklu Veziri Şerefülmülk Ebû Saîd el-Hârizmî, mezarın üzerine bir türbe ve yanına bir medrese inşa etti. Zamanla, ilk kerpiç mezar çöktü ⁽⁸⁸⁾. Bağdat'ta kurulan ilk Selçuklu medresesi olarak kabul edilir ⁽⁸⁹⁾. Matrakçı Nasuh, Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn adlı eserinde Kanuni Sultan Süleyman'ın İran'daki ilk seferinde ziyaret ettiği tüm konak ve yaylaları isimleriyle listeler ⁽⁹⁰⁾. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Türbesi de bu eserde yer alıyor.

Fotograf 5: İmâm-ı âzam ebû hanîfe türbesi (matrakçı nasuh, beyân-ı menâzil-i sefer-i irâkeyn, 53b

⁸⁶ Joseph Von Hammer Purgstall, Büyük Osmanlı Tarihi, s. 129.

⁸⁷ Türkiye Diyanet Vakfı TDV İslam Ansiklopedisi, Mustafa Uzunpostalcı, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, “Ebû Hanîfe” maddesi, s. 131-133.

⁸⁸ A. Uluçam, “Azamiye Külliyesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* İstanbul 1991, s.301; Saatçi, s. 344.

⁸⁹ A. Uluçam, agm, s.301.

⁹⁰ Matrakçı Nasuh, Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han, haz., Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976, s. 10.

Yapı: Kanûnî Sultan Süleyman, 1534 yılında bir cami, imaret, ribat ve hamam ekleyerek yeniden inşa etti ⁽⁹¹⁾. Mimar Sinan'ın eserlerini sergileyen 50.000 metrekairelik İmâm-ı Âzam Külliyesi. Bununla birlikte, bu yapının üzeri çizildiği için Mimar Sinan ile doğrudan bir ilişkisi yoktur ⁽⁹²⁾. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Camisi, Kuran'ın "Tezkerelerde Adı Geçen Sinan Eserlerinin Bir Çalışması" olan "Yapı Türlerine Göre Alfabetik Listesi"nde 36. sırada yer alıyor. 17. yüzyıl seyyahlarından Evliya Çelebi, Seyahatnâmesi'nde Bağdat'ta 660 tane mihrab olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, verdiği örneklerde İmâm-ı Âzam Camisi yoktur ⁽⁹³⁾.

1624 yılında I. Abbas, Safevî Şah'ı Bağdat'ta yeniden ele geçirdi ve İmâm-ı Âzam Türbesi ikinci kez zarar gördü. Bağdatgeri, 1638 yılında Sultan IV. Murad tarafından alınmıştır ⁽⁹⁴⁾ ve 1639 yılında türbe onarıldı. 1668 yılında Bağdat Defterdar Mehmed Bey, camiyi büyüterek kubbe ve revakları yükseltti ⁽⁹⁵⁾.

Davud Paşa 1816'da camiyi yeniledi ve Sultan Abdülmecid 1839'da türbeyi yeniledi ⁽⁹⁶⁾. 1874 yılında, Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan yine değişiklikler yaptı ⁽⁹⁷⁾. Sultan II. Abdülhamid, 1903-1910 yıllarında külliyenin tamamını yeniledi ⁽⁹⁸⁾.

2003 yılından sonra türbe üzerinde herhangi bir restorasyon yapılmamıştı. Ancak 2019 yılında, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın himayelerinde

⁹¹ Aptullah Kuran, "Tezkerelerde Adı Geçen Sinan Eserlerinin Yapı Türlerine Göre Alfabetik Listesi", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, Haz., Sadi Bayram, C.1, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988, s. 184; TDV İslam Ansiklopedisi, "Azamiye Külliyesi" maddesi, s.301.

⁹² Türkiye Diyanet Vakfı TDV İslam Ansiklopedisi, "Azamiye Külliyesi" maddesi, s. 301.

⁹³ Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, haz., Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 566.

⁹⁴ Türkiye Diyanet Vakfı TDV İslam Ansiklopedisi, Tufan Gündüz, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, "Safevîler" maddesi, s. 454.

⁹⁵ Türkiye Diyanet Vakfı TDV İslam Ansiklopedisi, A. Uluçam, "Azamiye Külliyesi" s. 301; *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s.23-24.

⁹⁶ Kuran, s. 184.

⁹⁷ Türkiye Diyanet Vakfı TDV İslam Ansiklopedisi, "Azamiye Külliyesi" maddesi, s. 301.

⁹⁸ Türkiye Diyanet Vakfı TDV İslam Ansiklopedisi, "Azamiye Külliyesi" maddesi, s. 301.

TİKA tarafından restorasyon çalışmaları gerçekleştirildi. Mezarın üstüne beyaz bir çerçeve yerleştirildi ve etrafındaki duvarlar da onarıldı.

2003 yılından sonra, sonraki hükümetler caminin ön duvarını yeniden inşa etmek için yıktı, ancak idari yolsuzluk nedeniyle tamamlanmadı. Caminin prestijini aşağılayan çok küçük bir duvarla değiştirildi ve etrafına güvenlik noktaları yerleştirildi. Yerel halk hiçbir zaman caminin çevresini geliştirmede. Güvenlik kontrol noktaları nedeniyle dış duvar fotoğraflanmadı.

3.1.2. Yapının İncelenmesi:

İmam-ı Azam Külliyesi'nin etrafı eski duvarlar ve günümüzde ayakta kalan yapılarla çevrilidir. Yakın zamanda iki kez yenilenen avlu duvarı 50.000 metrekarelik alanı kapsıyor. Osmanlı döneminde Bab-üş Şarki'nin yerine basit, sembolik üç kemerli bir giriş kapısı, Kuzey Kapı'nın yerine ise dikdörtgen çerçeveli, at nalı kemerli bir portal inşa edilmiştir. Bunlar daha sonra kaldırıldı ve bugünkü görüntü oluşturuldu. Yeni taç kapısı, dikdörtgen çerçeveli ve sivri kemerli, üçlü bir düzene sahiptir. Avlu duvarı, köşeleri düz desenli paneller ve aralarında demir ızgaralarla bir arada tutulan geometrik yıldızlardan oluşuyor. 2 metre yüksekliğindeki tuğla panellerin etrafındaki kemer üçgenleri ve çerçeve süslemeleri mozaik çiniler kullanılarak yapılmıştır.

Avlusunda ise yıkılan binaların yerine türbe-cami külliyesi, ilahiyat fakültesi ve öğrenci yurtları bulunmaktadır.

3.1.3. Türbe-cami kompleksi:

Cami, İmam-ı Azam'ın türbesi ile üç taraftan revaklarla çevrilidir. Kadınların namaz kılması için revakların batı kısmı dört metre genişliğinde uzun bir koridordur. Zamanla cami harimine ve iç revaklara açılan kapılarıyla dış taraftaki payelerin arasında kapatılarak pencere haline geldi. En dıştaki revaktan tek bir kapı bu alana girer.

Harimin kuzey ve doğusunda L şeklindeki revaklar vardır. İçlerinde on iki mermer sütun vardır ve dışta on üç kalın paye dizisi vardır ve bunları birbirine bağlayan kemerler üzerine oturan on iki küçük kubbe vardır. Büyük değişiklik

sırasında, kemerler ve prizmatik süslemeli pandantifler sökülerek yeni Arap anlayışına göre tezyin edildi. Payeler camdan yapılmış pencerelerdir.

Kuzeyden iki kapı, batıdan tek kapı ile girilir. Yüksekliği iki metre olan kapıların etrafında ve diğer duvarlarda ve payelerde tuğla boyanarak ince işlenmiş terrakota taklidi geometrik motifler oluşturuldu. Bu süslemede bahar dalları ve bitki örneklili Osmanlı çinileri vardı.

1948 yılında tuğladan yapılmış en dış revak eklenmiştir. Kuzey ve doğu revaklarının etrafında sivri kemerler ve meyilli bir çatı vardır. İçten basit olan bu son revakın dış cephesinde, kemer üçgenleri iri bitki motifleri içeren çinilerle süslenmiş. Üstteki çinili kitabe kuşağında Fetih Suresi sülüsle yazılmıştır.

Sultan IV. Murad tarafından restore edilen İmam-ı Azam Türbesi, külliye'nin ilk yapısı olarak müzeye ulaşan tek yapıdır. Doğu revakından ve cami harimi yoluyla iki kapıdan girilebilir. 7 x 7 metrelik kare bir zemin üzerine inşa edildi. 7 metre çapında bir kubbe düz pandantiflere yaslanır. Pandantiflere kadar mermer duvarlar vardı. Kible duvarında iki sivri kemerli pencere vardır. Gümüş şebekeli, ahşap çerçeveli İmam-ı Azam'ın sandukası yine gümüş palmetlerle süslüdür. 1322 yılında harimden geçilen kapının üzerinde 7 beyitlik bir çinili kitabesi vardı. Kapının etrafında geniş bir kuşak şeklinde dolanan ayet kitabesi sülüsle çini üzerine yazılmıştır.

Yüksek kasnaklı dış kubbe, sıraltı tekniğiyle yapılan iri motifli çinilerle kaplıdır. Yine kasnak üstünde çinili bir ayet kitabesi var. Kubbe miğfer şeklinde ve madeni bir alem haline getirir.

İmam-ı Azam Camii'nin harim kısmı, Türbeye kible duvarıyla bitişmekte ve 34 x 17 m ölçülerinde dik dörtgen, asimetrik bir plana sahiptir. 11 metre yüksekliğinde ve 15 metre çapında bir kubbe, mihrab önünde 6 sütun ve kible duvarına oturmaktadır. Taş tuğladan yapılan duvarlar 1,5 metre kalınlığında ve 8 metre yüksekliğindeydi. Kubbe ve kubbeyi taşıyan sütunlar mekânın doğusunda olduğundan, mihrabın batı kanadında üç payenin ayrıldığı dik bir nef oluşturulmuştur. Osmanlı döneminde sivri kemerler ve baklava motifli pandantifler üzerinde yükselen ana kubbe ve paye-sütunları duvarlara bağlayan sivri kemerlere oturan prizmatik pandantifli kubbecikler vardı. Bugün, kubbecikler atnalı kemerler ve Endülüs tarzı mukarnaslarla kaplıdır. Müezzin mahfili, harimin kuzeyinde dört sütun üzerinde yer almaktadır. Harim

bölümüne kuzeyden üç, batıdan iki kapıdan girilir. Harim bölümünün güneybatısında türbeye geçen bir kapı daha vardır.

Kible duvarında altı küçük pencere var; batı duvarında iki büyük ve bir küçük pencere var; ve kuzey girişinde altı küçük yuvarlak kemerli pencere var. Kubbe kasnağında dört daha küçük pencere mevcuttur.

Yan yükseklikten kubbe kilit taşına kadar her yer ince işlenmiş mukarnaslı tuğladan yapılmış duvarlarla süslenmiştir. Osmanlı döneminde duvarları ve payeleri 2 metre yüksekliğe kadar yükselten vazodan fışkıran bahar dallarıyla süslenmiş çinili tablolar kaldırıldı ve yerine mermer kullanıldı.

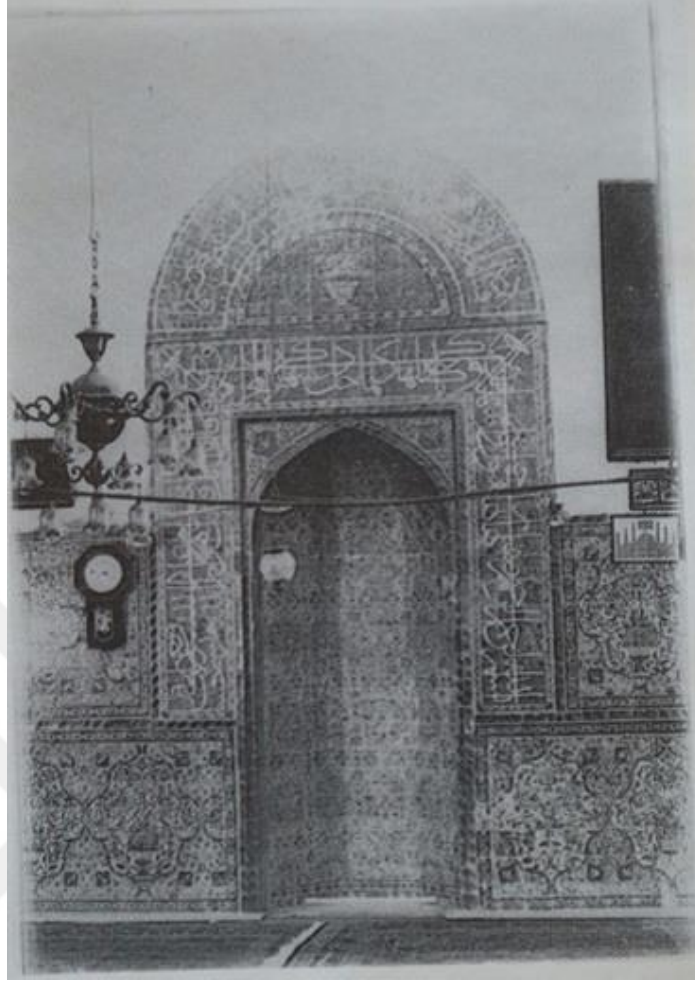
Kible duvarına oyulmuş beş metre yüksekliğindeki çinili mihrab da söküldü ve yerine dışa taşkın mukarnas kavsaralı, yuvarlak kemecli ve antrelaklı Bizans mozaikleri şeklinde süslenmiş bir mihrab yerleştirildi. Osmanlı mihrabının tamamı madalyonlu çini levhalarla çevriliydi ve yine çinili bir kitabe kuşağı vardı.

6 metre yükseklik, 4 metre derinlik ve 1 rri. Türk dönemi minberi, genişliğinde on dört basamaklı ve mermerden yapılmıştır. Yeni minber, aynı Mağrib tarzında yapılmış ve basit bir yapıya sahiptir.

3.1.2. Harim

Harim 34 x 17 metre ölçülerinde ve kuzeyden üç, batıdan iki kapı ile girer. Mihrap önünde 15 metre çapında bir kubbe var. Osmanlı döneminde sivri kemerli pandantifler kullanılırken, daha sonra at nalı kemeler ve Mağrip üslubunda mukarnaslı geçişler kullanıldı. Kuzey duvarı ile kuzeydeki dört sütun arasında Müezzîn mahfili bulunmaktadır⁽⁹⁹⁾.

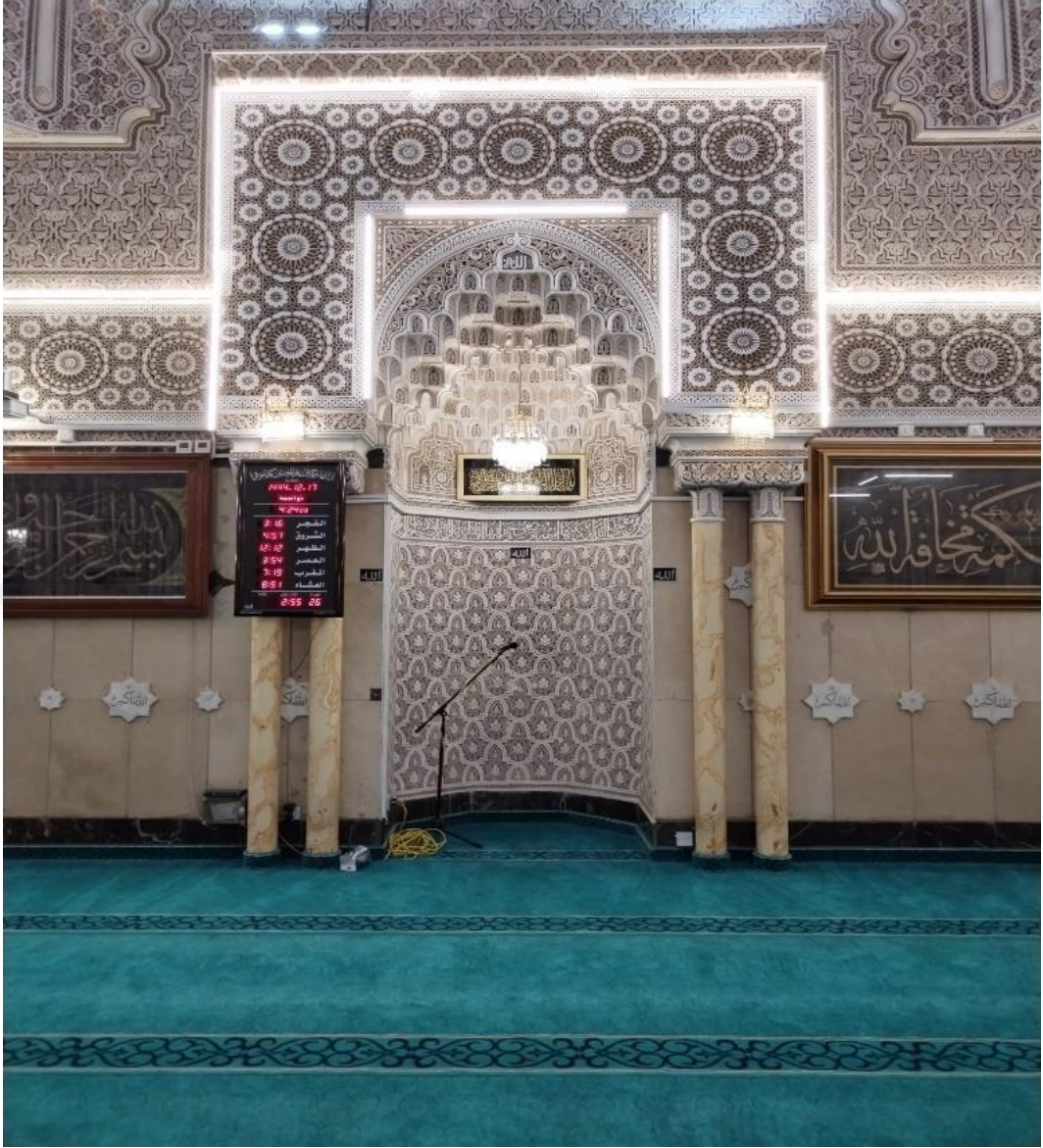
⁹⁹ Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 24-26.

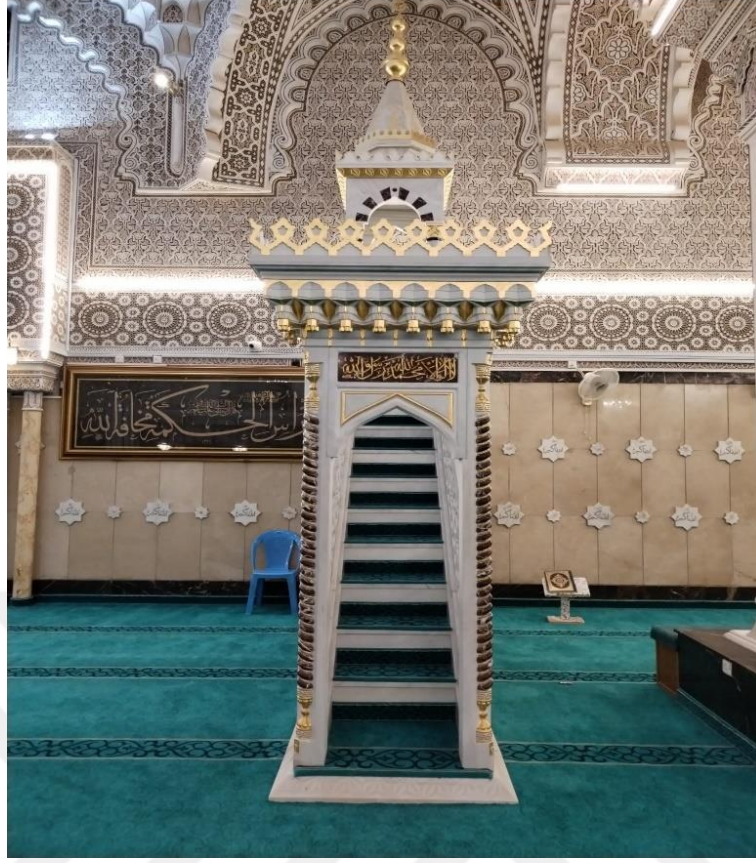
Fotograf 6: İmâm-ı âzam ebû hanîfe camii osmanlı dönemi çinili mihrabı (uluçam, 1989, s. 305)

Duvarlar yarısından itibaren ve kemerler kubbe kilit taşına kadar mukarnaslarla süslenmiştir. Duvarlardaki İznik çinileri çıkarıp mermerle kapladı ⁽¹⁰⁰⁾. Sülüs yazıyla çevrili çinili mihrap da kaldırıldı.

¹⁰⁰ Uluçam, “Azamiye Külliyesi”, agm, s. 301.

Fotograf 7: Mescid-i imam-ı azam ebu hanife'nin minberi

Fotograf 8: Mescid-i imam-ı azam ebu hanife'nin minberi

Osmanlı Dönemi'ne ait sülüs yazıyla çevrili çinili mihrap kaldırıldı. 2019 yılında TİKA tarafından yerine yapılan restorasyon, çifte sütunçeli, mukarnas kavsaralı ve beşik kemerli bir mihrap oluşturdu. TİKA, yine Klasik Osmanlı üslubunda geometrik süslemelerin olduğu mermer malzemedeki minberi yaptı.

İmam-ı Azam'ın türbesi caminin güney duvarının yanında yer almaktadır. Bu, Murat döneminden kurtulan tek mimari yapıdır. Kare tasarıma sahip mezarın çapı 7 metrelik bir kubbesi bulunmaktadır. Kubbenin dönüşleri, kirişlerle sağlanmaktadır. Türbeye, kutsal alan ve doğu revakından iki kapıdan girilmektedir. Güney cephesinde iki pencere bulunmaktadır ve ikinci kapı İmam-ı Azam'ın türbesi caminin güney duvarının yanında yer almaktadır. Bu, Murat döneminden kurtulan tek mimari yapıdır. Kare tasarıma sahip mezarın çapı 7 metrelik bir kubbesi bulunmaktadır. Kubbenin dönüşleri, kirişlerle sağlanmaktadır. Türbeye, kutsal alan ve doğu revakından iki kapıdan girilmektedir. Güney cephesinde iki pencere bulunmaktadır ve ikinci kapı 2003'ten sonra kapatılmıştır. Mezar, 2003'ten sonra restore edilmedi, ancak Türkiye İş

birliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) tarafından 2019 yılında Türk Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın himayesinde gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sonrasında beyaz bir ereve eklendi ve mezarın etrafındaki duvarlar restore edildi.

Fotograf 9: İmâm-ı âzam ebû hanîfe türbesi

3.1.3. Minare

Fotograf 10: İmâm-ı âzam ebû hanîfe camii minaresi

Türbenin doğusunda bulunan minare, kare kaidesi, silindirik gövdesi ve mukarnas altlıklı bir şerefesi vardır. Minarelin yapımında sırlı tuğla kullanılmıştır. Şerefe kısmı kufi yazılarla doludur. Minare dilimli külahla kaplıdır. 1974 yılında ise aynı şekilde caminin batısında ikinci bir minare inşa edildi⁽¹⁰¹⁾. 1974'ten bugüne kadar hiçbir değişiklik yapılmadı.

¹⁰¹ Uluçam, "Azamiye Külliyesi", agm, s. 302.

3.1.4. Medrese

Uluçam, külliye'nin güney cephesinde bulunan medreseden sadece duvar parçalarının kaldığını buldu ⁽¹⁰²⁾. Türk medreseleri gibi iki katlı medrese hücreleri revaklarla çevrilidir. Külliye'nin diğer parçaları da yok edildi. 2003 yılında Irak Sünni Vakfı onu yeniden inşa etti.

3.1.5. Külliye'nin Diğer Yapıları

Caminin güney bölümüne bir müze eklendi ve hala üzerinde çalışılmaktadır.

Fotograf 11: Camiye eklenen müze

Ayrıca, Türk TİKA Vakfı'nın 2023 yılında Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın himayesinde camiye bağlı kütüphanenin geliştirilmesi için yaptığı çalışmalar yanı sıra, cami dış avlusunun restorasyonu da yapılmıştır. Irak Müftülüğü binası "Irak Fıkıh Kompleksi" 2011 yılında Türk TİKA Vakfı tarafından inşa edilmiştir.

¹⁰² Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 26.

Fotograf 12: Türkiye TİKA vakfı

Fotograf 13: Türkiye TİKA vakfı

3.2. Abdülkadir Geylani Külliyesi

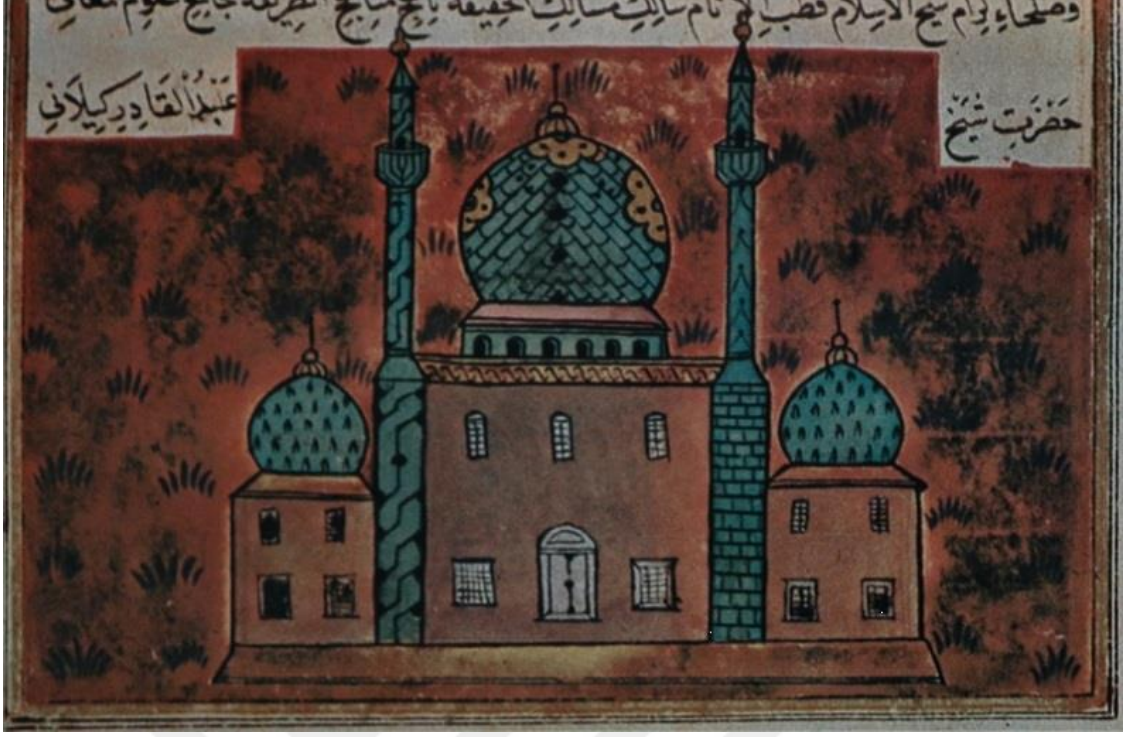
3.2.1. Tarihçesi:

Hanbeli fakihî Ebu Said el Mübarek bin Ali el Muharremî tarafından 540 (1145) yılında medrese olarak inşa edilen bina, Abdülkadir Geylani'nin talebi üzerine genişletilerek tekke haline getirildi. Halkın çok sevdiği Abdülkadir Geylani 561 (1165) yılında öldü ve bu tekkeye gömüldü ve üzerine bir türbe yapılmıştır. Kanunî Sultan Süleyman'ın 941 (1534) Irak Seferi sırasında Mim Sinan, Abdülkadir Geylani için türbe, cami, medrese ve imaretlerden oluşan bir külliye inşa etti. İran'ın 1048 (1638) yılında istilasından sonra Sultan IV. Murad, külliye büyük ölçüde yeniledi. Irak Vakıflar Bakanlığı, 1085 (1674) yılında Silahtar Hüseyin Paşa, 1123 (1708) yılında Sultan II. Ahmed, 1281 (1865) yılında Sultan Abdülaziz, 1318 (1903) yılında Sultan II. Abdülhamid ve 1970-1976 ve 1982-1984 yıllarında onarmıştır⁽¹⁰³⁾.

28 Mayıs 2007'de, türbeye bir araç bombalı saldırı düzenlendi ve bu saldırı sonucunda türbenin ve antik caminin ciddi hasar görmesiyle sonuçlandı. Saldırı, caminin dış duvarlarını, kubbesini ve minaresini yıktı. Restorasyonu, Sunni Kurumlar Dairesi tarafından yapıldı ve 2020'de Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın himayesinde Türk İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) tarafından caminin restore edilmesi sağlandı.

Şeyh Abdurrahman Türbesi duvarında 941 (K.1) ve ,1123 (K.2); batı revakında 1049 (K.3); taçkapı ile avlu duvarları üzerinde 1318 H. (K.4) tarihli kitabeleri mevcuttur.

¹⁰³ Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 31-32.

Fotograf 14: Abdülkâdir-i Geylânî Türbesi (Matrakçı Nasuh, Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn, 49'a)

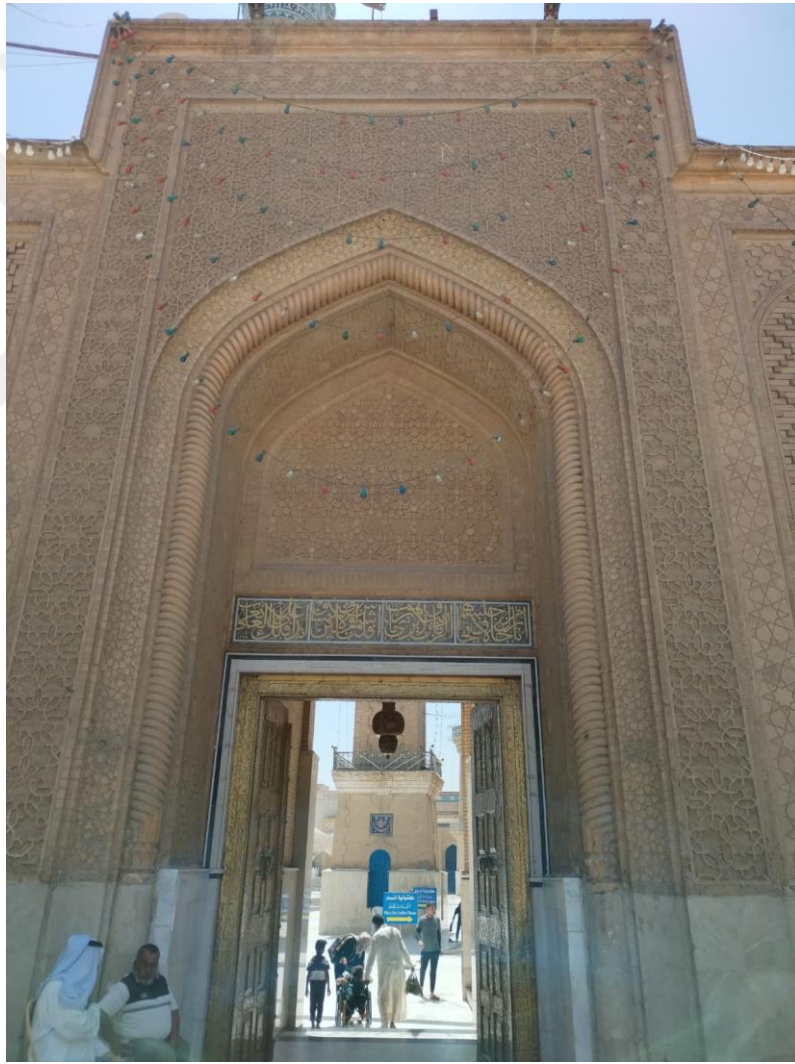
3.2.2. Yapının İncelenmesi:

“Etrafı yüksek duvarlarla çevrili geniş bir avluda yer alan kömür ocağı, deforme olmuş bir dış çizgiye sahiptir. Caminin bitişiğindeki sokağın ikinci tarafına taşınan türbe, cami, okul, pansiyon, yazlıklar ve mutfaklardan oluşmaktadır. Türbe camiinin türbesi merkezde, diğer yapılar ise avlu çevresindedir. Külliyeinin güneyinde büyük bir bahçe ve mezarlık bulunmaktadır.

Külliyeine doğu ve batı yönlerinden iki kapıdan girilmektedir. Doğudan yer alan kapı kapalı olup, caminin revakı ile avlu düzeni arasında, cephe duvarlarının üzerinde kalan taç kapıların doğusunda yer almaktadır. Yüksek sivri kemerli giriş kapısı düz bir kanatla çevrelenmiş, iki kanatlı kapısı altın kaplamadır. Kemer alınlığında sülüs hatla yazılmış kiremitli bir ayetin türbesi vardır. Kademeli silmeler ve yivli gövde yivleri ile çerçevelenen dış kemerin üçgen boşluklarında tuğla üzerine ince ince işlenmiş geometrik bir yıldız kompozisyonu vardır. Dış kuşakta dörtgen motifler

düzenlenmiştir. Cephe boyunca uzanan ve çini mozaik karolarla işlenen bu dekoratif panolar, 1981-1982 yıllarında Iraklı kurumlar tarafından yapılmıştır”¹⁰⁴.

2007 yılında Irak Sünni vakfı ve Türkiye TİKA Vakfı tarafından onarılmıştır. 2020'de Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın. Böylece Osmanlı mimarisinin dış cephedeki sade ve asil üslubu, zengin süslemelerle boğulmuştur. Bab al-Tac eyvanı, baklava motifli pandantiflere oturan küçük bir kubbe ile örtülüdür. İçeride, kemerler arasında 1322 (1907) tarihli iki kiremit kabartma vardır.

Fotograf 15: Şeyh Abdülkadir Geylani Camii'nin ana giriş kapısı

¹⁰⁴ Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 32-33.

Batı cephesinde açılan iki kademeli kemerli eyvan şeklindeki zengin süslemelere sahip diğer taçkapı. Prizmatik pandomtifli basık bir kubbeyi üzerindedir. Kuzey taraftaki nişten minareye ulaşmak için iki niş açılmıştır. Birinci kapı kemeri üzerinde iki satırlık bir çinili kitabe bulunmaktadır.

Külliyenin güneyindeki mezarlığı çevreleyen avlu duvarı, bugünkü İmam-ı Azam Camii'nin avlu duvarıyla aynı şekildedir. Dikdörtgen mihrab nişlerini andıran sathi kemerli tuğla panolar, alttaki alçak duvara demir şebekelerle bağlanır.

3.2.3. Harim

Tromplar, 18,5 metre çapındaki harimde kubbeye ulaşmak için kullanılır. Kubbe altı kalın bir paye tarafından desteklenir. Harimin her üç tarafında iki katlı mahfiller bulunur ve çok az pencere vardır. Bir mihrabı ve basit bir minberi vardır. Osmanlı Dönemi camisinin çinileri söküldü ve yerlerine mermer örtüldü. Caminin kubbesi, Irak kubbelerinin yerine İstanbul kubbelerine daha çok benzer. 2020 yılında Sayın Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın himayesinde TİKA tarafından mozaiklerin restorasyonu, altın rengine boyanması ve çevrelerinde yıldızlarla süslenmesi tamamlandı.

Fotograf 16: Şeyh abdülkadir geylani camii'nin haremi

Fotograf 17: Şeyh Abdülkadir Geylani Camii'nin haremi

3.2.4. Türbe

Abdülkadir Geylani'nin türbesi, caminin doğu duvarının yanında yer almakta olup, giriş 3 yönden sağlanmaktadır ancak 2007 yılında camiye düzenlenen bombalı saldırıdan sonra türbenin iki girişi kapatılmış, bir girişi de kapatılmıştır. açık bıraktı. Kubbeli türbe kare planlı olup, önünde dört eyvanlı bir nef yer almaktadır. Osmanlı dönemine ait bir eser olan lahit, gümüş bir kafes içinde muhafaza edilmektedir.

Türbeyi çevreleyen duvarın alt kısmı Türkiye Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın himayesinde restore edilmiş, dekore edilmiş ve beyaza boyanmıştır.

Fotograf 18: Abdülkâdir-i geylânî türbesi

Fotograf 19: Ana kapı ve türbe çevreleyen duvar

Fotograf 20: Ana kapı ve türbe çevreleyen duvar

3.2.5. Minare

Fotograf 21: Şeyh abdülkâdir-i geylânî camii'nin minaresi

Fotograf 22: Caminin dışından minare ve kubbe

Fotograf 23: Türkiye TİKA vakfı

Külliye minareleri tuğladan dokunmuş ve sırlı tuğlalarla süslenmiştir. Şeref bölümünde kufi yazıtlar yer almaktadır. Batı taç kapısı üzerinde yüksek olan minarenin üzeri konik çıtalarla örtülmüştür. 19. yüzyılda inşa edilen üç katlı Osmanlı saat kulesi, caminin güneybatı köşesinde yer almaktadır. 2007 bombalaması nedeniyle minarenin alt kısmındaki bazı küçük değişiklikler dışında, minareleri herhangi bir değişiklik görmedi ve Iraklı Sünni müesses nizam tarafından restore edildi. Kubbe ise 2020 yılında Türkiye TİKA Vakfi tarafından Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın himayelerinde restore edilerek beyaza boyandı.

3.2.6. Külliye'nin diğer yapıları:

Mescide bağlı kütüphane genişletildi ve yeni bir bölüm eklenerek kütüphaneye çok sayıda Şeyh Abdulkadir Gilani'ye ve ailesine ait kitaplar bağışlandı Türkiye TİKA Vakfi tarafından 2020 yılında.

Fotograf 24: Genişletme sonrası yeni kütüphane

Ayrıca, kütüphane ile cami arasındaki iç avlu restore edildi Türkiye TİKA Vakfı tarafından 2020 yılında.

Fotograf 25: Caminin dış avlusu

3.3. Musa Kazım Külliyesi

3.3.1. Tarihçesi:

799 yılında halife Mûsâ el-Kâzım'ı öldürdü. 745 yılında Medine yakınlarındaki Ebvâ'da doğdu. On iki imamdan yedincisi olan Mûsâ el-Kâzım, torunu Muhammed Takî ile aynı türbede yatmaktadır. Bağdat'ın batı yakasında bulunan "Kâzımeyn", türbe etrafında gelişen külliye'dir. Külliye'nin bulunduğu yere de Kâzımeyn adı verilmiştir.

Selçuklular döneminde Vezir Mecdülmülk Ebü'l-Fazl Es 'ad, Halife Hârûnürreşîd tarafından yaptırılan kerpiç mezarın üzerine türbe inşa etti. Selçuklu veziri de türbenin etrafına bir cami ve iki minaresi inşa etti. 1520 yılında Şah İsmâîl, Bağdat'ın Safevîler tarafından alınmasıyla Selçuklu türbenin yerine iki kubbesi olan yeni bir türbe inşa etti. Kanûnî Sultan Süleyman, külliye'nin kalan eksiklerini tamamladı. 1570 yılında II. Selim, türbenin yanında bir cami ve minare inşa etti. Kaçarlar Dönemi'nde Hükümdar Ağa Muhammed Şah, 1796 yılında minare külâhlarını

altınla süslemiştir. Külliye daha sonra Kaçarlar, Osmanlılar ve Irak Devleti tarafından restore edildi.

Fotograf 26: Mûsâ el-kzım külliyesi (matrakçı nasuh, beyân-ı menâzil-i sefer-i irâkeyn, 52'a)

mm-ı zam Ebû Hanife ve Abdülkâdir-i Geylânî Türbeleri gibi Mûsâ el-Kâzım türbesi de Matrakçı Nasuh'un eserinde yer almaktadır.

Fotograf 27: Mûsâ el-kzım külliyesi

3.3.2. Yapının İncelenmesi:

Musa Kazım Külliyesi, geniş bir avlunun etrafında sıralanan medrese, imaret, imam-şeyh-hadim odaları ve kütüphanelerin yer aldığı iki katlı revaklı hücrelerden oluşmaktadır. Ortada türbe ve cami yer almaktadır. (Rapor: 59-61). Türbe duvarındaki köşelerde dört büyük, türbe revaklarının dışında dört küçük minare yer almaktadır. Şiiilerin önemli ziyaret yerlerinden biri külliyesidir, özellikle türbedir.

Külliyeinin dış duvarları tuğladan yapılmış ve mermerle kaplanmıştır. Üst kattaki galeriler, avlu etrafında sıralanan hücrelerle bu duvarların dış duvarlarıdır. Külliyeeye kuzeyin dışında üç taçkapıyla girilir. Yapıları aynı olan çatı kapıları vardır. İç tarafta, sivri kemerli kapı üstünde süsleme panoları bulunmaktadır. Bu panolar yüksek kuşatma kemerine kadar uzanıyor ve kaş kemerle sona eriyor. Kemerlerin iki yanındaki bölümler dörder sıralıdır ve alt ve üstte sivri kemerli sathi nişler bulunur. Ayet kitabesi üst kemer boşluklarında iç cepheyi kaplıyor. Merdivenleri aydınlatan pencereler, çatı kapılarının iki yanında yer almaktadır.”¹⁰⁵

¹⁰⁵ Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 38

3.3.3. Mimari

Fotograf 28: Mûsâ el-kâzım külliyesi yeni genişletme alanının içindeki harem

Binada birçok değişiklik yapıldı ve iç ve dış görünümünden açıkça görülebilmektedir. Bunlar arasında, 2005 yılında Şii vakfi tarafından caminin etrafına yüksek bir duvar inşa edilmesi ve dış mekanların genişletilmesi de bulunmaktadır. Ancak, sıkı güvenlik önlemleri nedeniyle fotoğraf çekemedik ve uzun bir mücadeleden sonra, iç avluda hizmet eden görevliler tarafından kameralardan uzakta çekilen iki fotoğrafı alabildik. Ancak, bir güvenlik görevlisinin bizi fark etmesi büyük bir soruna yol açtı ve hızla avludan çıkmak zorunda kaldık.

3.3.4. Harim

40x56 metre ölçülerinde dikdörtgen bir plan şeması haritadadır. Mihrap önünde 12.5 metre çapındaki kubbeye geçmek için mukarnaslı tromplar kullanılır. Kubbe altı payeye oturuyor. Mihrab önünde dışta on alt ve içte on iki paye dizisi vardır.

2 metre yükseklikte mermer iç mekânı kaplanmıştır. Mihrap niş içinde ve kubbeye kadar yükselmiştir. Türbenin ortasında bir pencere var. 1977 yılında üretilen geometrik geçmeli minber ceviz ağacından yapılmıştır.

50 metre genişliğinde ve 60 metre uzunluğunda yeni bir Haremin alan inşa edildi ve iki büyük kapısı var, bunlardan biri güvenlik nedeniyle Şii vakfi tarafından kapatıldı.

2008 yılında “Fatima Kapısı”, 2009 yılında “Sayyed Mohammad Kapısı” ve 2015 yılında “Abdullah Kapısı” olarak anılan Harim genişletilmesi tamamlanmıştır.

Fotograf 29: Mûsâ el-kâzım külliyesi, cami harimi

3.3.5. Türbe

Kutsal alanın kuzey duvarına bitişik olan türbe, üç tarafı revaklarla çevrilidir. Türbenin dört köşesinde birer minare vardır ve üzeri altın kaplamalı iki kubbe ile örtülmüştür. Türbeye giriş 3 kapı ile sağlanmaktadır. Ancak türbeye giden tüm girişler kapatılmış ve geriye sadece bir tanesi kalmıştır, o da ana kapıdır. Güvenlik önlemleri nedeniyle fotoğraf çekemedik.

Fotograf 30: Irak – bağdat kazimiye bölgesinde bulunan ımam musa kazim türbesi.
(https://no.tripadvisor.com/locationphotodirectlink-g295423-i452828033-isyfahan_isyfahan_province.html)

Fotograf 31: Mûsâ el-Kâzım Külliyesi

([https://en.wikishia.net/view/Imam Musa b. Ja'far al-Kazim \(a\)](https://en.wikishia.net/view/Imam_Musa_b._Ja'far_al-Kazim_(a)))

Türbenin dış duvarları ve revakları çini, altın kaplama, renkli taşlar, sedef kakma ve kalem işleriyle süslenmiştir. Mermer ve kristal cam, içini kaplar. Tavanda bir aydınlatma feneri var. Kubbe kasağında bir şerit var.

3.3.6. Minare

Türbenin dört köşesinde, sekizgen bir kaideye oturan minareler yükselmektedir. Altın şerefeden aleme kadar tüm parçaları kaplamalıdır. Altın kaplama türbenin dört köşesinde dört küçük minare vardır. 2022 yılında Şii vakfı, eğimli minareleri düzeltti.

Fotograf 32: Mûsâ el-kâzım külliyesi, minarelerden ayrıntı. (<https://www.reviewofreligions.org/18656/a-turning-point-in-history-karbala-3/>)

Minarelerde sırlı tuğlalar kullanılarak geometrik motifler ve yazı şeridi oluşturulmuştur.

3.3.7. Külliye'nin diğer yapıları:

Cami, çok büyük bir duvarla çevrilidir ve biri kadınlar için diğeri erkekler için olmak üzere iki büyük kapısı vardır ve sıkı güvenlik önlemleriyle güvence altına alınmıştır. Cami ile dış duvar arasında büyük bir avlu inşa edilmiştir ve hacıların içeri girmesi için büyük bir kapısı vardır. Maalesef, sıkı güvenlik önlemleri nedeniyle fotoğraf çekmeye izin verilmez.

3.4. Sultan Ali Camii

3.4.1. Tarihçesi:

“Bağdat’ın önemli yapılan arasında bulunan Sultan Ali Camii'nin ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Ancak, 1475'ten sonra Celayirli döneminde yapıldığı kabul edilir. 1310 (1892)'de Sultan II. Abdülhamid; 1385 (1965) yılında Irak Vakıflarınca tamir ettirilmiştir. Osmanlı döneminde avlunun etrafına Rufai tekkesi hücreleri eklenmiştir”⁽¹⁰⁶⁾.

3.4.2. Yapının İncelenmesi:

“Reşid Caddesi üzerinde bulunan Seyyid Sultan Ali Camii'ne kuzeyden, yüksek cümle kapılı bir avlu- dan geçilmektedir. Caddeye bakan cephesi yanlarında sıralanan binaiara bitişik vaziyettedir⁽¹⁰⁷⁾. İki kanatlı ahşap kapının üstünde, Irak Vakıflarının 1354 H. tarihli çinili tamir kitabesi uzanmaktadır. Kemer alınlıkları çinilerle süslenmiştir.

Koridor şeklindeki girişin üst katında Rufai tekkesi hücreleri, doğu tarafta minare ile türbeye kadar uzanan yeni yapılar ve idare binaları; güneyinde türbe ve cami, batı tarafında da mütevellî odaları, abdestlik ve hela sıralanmıştır.”¹⁰⁸

1996 yılında mescit restore edilmiştir.

¹⁰⁶ Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 64

¹⁰⁷ Cami'in avlusuna bitişen yüksek yapılar yüzünden dışarıdan resim çekilememiştir.

¹⁰⁸ Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s.

Fotograf 33: Seyyid sultan Ali camii, kubbesi ve dış avludaki ana giriş kapısı

3.4.3. Mimari:

“Harimin kuzeydoğu bölümünde yer alan son cemaat yeri, türbe ile birlikte harimin orta mekânı karşısına gelecek şekilde planlanmıştır. Türbeye yakın olan kısmı dar, esas giriş kısmı daha geniş tutulmuş, üzeri 2 kubbe ile örtülmüştür. Türbeye yakın olan kubbe daha küçük ölçüde olup, tonozla benzerdir. Son cemaat yeri cephesinde kemerler, hafif çıkıntılı konsollar şeklinde duvarların yarısından itibaren baş- lamaktadır. Giriş kısmındaki sivri kemerler iç bükey kuşaklar halinde yivlenmiş, üçgen boşluklar mozaik çiniden geometrik yıldız motifleriyle dolgulanmıştır. Saçak altında, lacivert zemin üzerine beyaz çiniyle yazılmış sülüs kitabe kuşağı türbe kısmını da içine alacak şekilde tüm cephe boyunca uzanmaktadır. Son cemaat yeri içi süslemesiz olup kireçle sıvanmıştır.

3.4.4. Harim:

10 x 21,5 m ebadında dikdörtgen bir planda yapılan harim kısmı, ortada 4 sütunla kuzey ve kıble duvarına oturan 10 m. çapında büyük bir kubbe ile örtülüdür.

Yan kısımlar, sütunlarla doğu ve batı duvarlarına yaslanan daha küçük çaplı 2 kubbe; köşeler ise kemer genişliğinde 4 küçük kubbecikle kapatılmıştır. Ana kubbe, 6 sivri kemer ve 18 prizmatik baklava motifli pandantif üzerine oturmaktadır. Sütunların duvara yakın olan kısımlarıyla, duvarlar arasında birer kemer daha mevcuttur. Duvar köşeleri tromp veya pandantifli değil, doğrudan doğruya kemerler geçiş unsuru olarak kullanılmıştır. Doğu ve batı duvarlarında, küçük kubbelerin büyüklüğünde eyvan şeklinde birer niş açılarak bu kubbelerin de 4 kemer üzerine oturması sağlanmıştır. Böylece, yan mekânın orta kubbeleri dışındaki örtü sistemi, duvarlara gelen kısımlar sathi; diğerleri sütunlarla duvarlar arasında kalan kemerler üzerine oturtulmuştur.”¹⁰⁹

Fotograf 34: Eski binanın içindeki sütunlar

¹⁰⁹ Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 64-65.

“Kible duvarı, sütunlarla kubbe köşe kemerleri arasında 4 kademe halinde yükselen nişlerle teşkilatlandırılmıştır. En alttaki basık kemerli olanlardan ikisi pencere haline getirilmiştir. Köşe kubbelerinin altına gelecek şekilde açılan 2 pencere ise, daha yüksek ve sivri kemerlidir. Doğu ve batı duvarlarında penceresi bulunmayan harimin son cemaat yerinden geçilen kuzey duvarında, girişin üstünde 1; türbeye bakan kısımda 1; türbe ile giriş arasındaki kısımda ise, alttaki daha büyük 2 pencere mevcuttur. Orta kubbe kasnağında da 4 pencere bulunmaktadır. Harim kapısının sol tarafından merdivenle çıkılan balkon şeklinde bir mahfil bulunmaktadır. Kubbelerin içleri, mekânın diğer kısımları gibi kireçle sıvanmıştır.”

Fotograf 35: Eski Bina'nın Harim Alanı

“1,5 m kalınlığında duvarlarla çevrili Sultan Ali Camii harimi, değişik örtü sistemiyle, yüksek ve ferah bir mekân etkisi bırakmaktadır. Duvarlar 1 m yüksekliğe kadar mermerle kaplanmıştır.

Yuvarlak nişli mihrab, tamamen çini ve damarlı mermerle kaplı olup, kavsarası düz tromp şeklindedir. Nişin ortası büyük bir madalyon içinde vazodan fıskıran çiçek motifleriyle, etrafını saran kıvrık dal ve rumi dolgulu çinili kompozisyonla süslenmiştir. Kavsara altında geniş bir kitabe kuşağı yer almaktadır. Yandaki kuşaklarda altta damarlı mermer levhalar, üstlerinde yine vazodan çıkan bahar dalları, en üst çerçevede -kitabelikte- ayet kitabesi yer almaktadır.

Ceviz ağacından yapılmış minberin aynalık ve korkuluk levhalarında, batılılaşma dönemine has iri motifli bitki süsleri işlenmiştir. Kapı ve kürsü sade bırakılmıştır. 9 basamakla çıkılmaktadır.”¹¹⁰

Fotograf 36: Caminin içeriden ana giriş kapısı

1995 yılında, Cumhurbaşkanlığına bağlı Din İşleri Kurumu tarafından mescidin mihrap tarafında genişletilerek yan kemerler açıldı ve yeni bir genişleme bölümü oluşturuldu.

¹¹⁰ Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s.65.

Fotograf 37: Yeni genişletme alanında minber

Fotograf 38: Genişletme çalışması için yeni açılan kemerler

Fotograf 39: Yeni bina'daki cami harimi

3.4.5. Türbe:

“Harim ile son cemaat yerinin güneydoğu köşesinde bulunan Seyyid Sultan Ali Türbesi'ne üzeri yıldız tonozla örtülü geniş bir geçiş mekânından sonra kuzeyden kapıyla girilmektedir. Kare türbe mekânı 5 m çapında bir kubbe ile örtülmüştür. Doğu duvarında yüksek kemerli bir nişle son cemaat yerine ve harime açılan pencereleri mevcuttur. Kubbe, köşelerde kemer şeklini alan tromplar üzerine oturmaktadır. Kubbe ortasında, kalemişi bir şemse yer almaktadır. Diğer kısımlar süslemesizdir. Ahşap kafes içindeki sanduka, kubbenin ortasına gelecek şekilde konulmuştur.”

Fotograf 40: Ana giriş kapısı.

“Dış giriş mekânı, vakıf tamiri sırasında tamamıyla camla kaplanmıştır. Giriş bölümünün üç tarafında duvarların yarı yüksekliğinde geniş bir kitabe kuşağı dolanmaktadır. Lacivert zemin üzerine beyaz sülüsle yazılmış çinili kitabe kuşağının sonunda; 1310 tarihi okunmaktadır. Giriş kapısı üstünde yıldız tonozun altında 1310 tarihli Sultan II. Abdülhamid'in tamirini gösteren kartuşlar içinde 9 beyitlik bir çinili kitabe daha mevcuttur. Sathi niş içine yazılmış kitabenin kemer boşluğu, çiçek motifli çiniyle dolgulanmıştır. Ayrıca, kapının sol tarafında Şeyh Rufai'nin lahdi ile, diğer bir mezar yer almaktadır. Lahdin bulunduğu kısmın türbeye geçiş duvarında 1326 tarihli vakıf tamirini gösteren 2 satırlık bir kitabe daha mevcuttur. Bu kitabe, kabartma olarak 2 kartuş içine yazılmıştır.”

Fotograf 41: Seyyid sultan ali'nin mezarı ve mezara üstte yazılı kabartmalar

Fotograf 42: Seyyid sultan ali'nin mezarı ve mezara üstte yazılı kabartmalar

“Seyyid Sultan Ali'nin türbesi, dışarıdan tuğla-kerpiçle örülmüş miğfer şeklinde bir kubbe ile örtülmüştür. Harim kubbeleri de aynı şekilde olup, çini kaplamaları dökülmüştür.”¹¹¹

Seyyid Sultan Ali'nin Türbesi, 1995 yılında Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından restore edilmiştir.

Fotograf 43: Cumhurbaşkanlığı diyanet işleri başkanlığı, 1995.

¹¹¹ Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s.65.

3.6. Haydarhane Camii

3.6.1. Tarihçesi:

Vali Davud Paşa 1242-1243 (1826-1827) yıllarında inşa etti. Sultan II. Abdülhamid tarafından 1311 (1893) ve 1322 (1903) tarihlerinde tamir edilen caminin güney avlu duvarı ve batı medresesi 1965 yılında Reşid Caddesi'nin genişletilmesi sırasında yıkıldı. 1972'de yeniden inşa edildi.”

3.6.2. Yapının İncelenmesi:

1965 yılına kadar Haydarhane manzumesi harap da olsa büyük bir avlunun içinde cami, medrese, türbe, aşevi ve yazlık mescidiyle bir külliye idi. Bu tarihten sonra sadece cami ve dar bir avlu kaldı. Yüksek duvarlarla çevrili avlu, güneydoğudaki taç kapısıyla ve kuzeybatıdaki standart iki kapıyla açılır. Taç kapısı caddeye açılırken, kuzeybatı kapısı dükkanlara ve kahvehanelere açılır. Dükkanların batı duvarında, çiçekli kufi harflerle dolu geniş bir çinili kitabe kuşağı var.

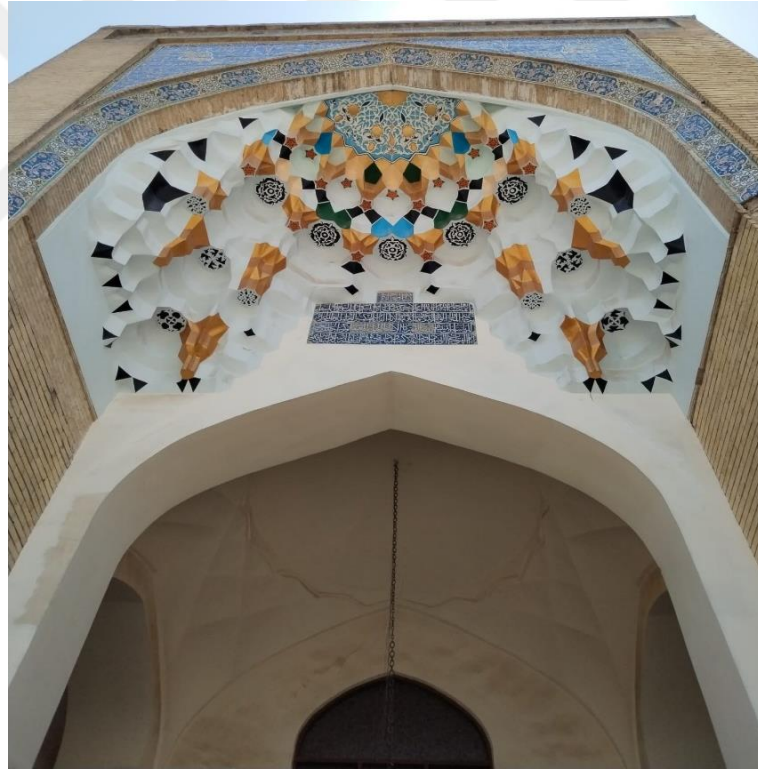
Avlunun güneybatısındaki taçkapı, sivri kemerli geniş bir eyvan şeklindedir ve harime bitişen ve harim duvarına kadar yükseltilmiştir. Sıraltı tekniğiyle yapılr ruş iri bitki motifli çinilerle baştan sona kaplanmıştır. Dış cephe ayrıca kademeli payalar, nişler ve kemerlerle organize edildi. Batılı duvarda olduğu gibi, kemerlerin üstünde geniş bir kitabe kuşağı vardır.”

3.6.3. Son cemaat yeri:

“Cami'in son cemaat yerine, ortada dışa taşkın ve yüksek bir taçkapıyla girilmektedir. Abidevi kemerin kuşattığı kavsara tamamen mukarnas hücreleriyle dolgulanmıştır. Kapı kemerinin üstünde lacivert zemin üzerine beyaz nesihle yazılmış 5 satırlık çinili kitabe yer almaktadır. Mukarnasların üst kısımları ayrıca kalemişi örneklerle süslenmiştir. Dış kemeri çeviren dar kuşakta kartuşlar içinde, bahar dalları motifli çiniler, kemer üçgenlerinde ise, Osmanlı saray halılarını hatırlatan sıraltı tekniğinde girift bitki süslemeli çiniler mevcuttur. Taçkapının en üst kısmında ayet kitabesi bulunmaktadır.

Son cemaat yeri cephesi, taçkapının iki yanında, ikişer büyük, köşelerde ikişer sıralı birer dar nişle teşkilatlandırılmıştır. Ahmediye Camii'nde olduğu gibi, alttakiler sivri, üsttekiler Bursa kemerlidir, Kemer üçgenleri ve ortadaki kare panolar, mozaik çini ve geometrik kompozisyonla dolgulanmıştır.

Son cemaat yerinin üzeri, ortadaki büyük, 5 kubbeye örtülüdür. Kubbelere prizmatik üçgenlerden oluşan baklava motifli pandantiflerle geçilmektedir. Kuzeyden 3; yanalardan 2 kapıyla girilmektedir. Harim duvarında ise, altta ortadaki daha geniş ve Bursa kemerli 3 mermer kapıyla, alçı mukarnas kavsaralı 2 mihrabiye mevcuttur. Üstte, hepsinin üzerine gelecekFotoğrafde 5 pencere açılmıştır. Ortadaki kapının üstünde 2 satırlık 1242 (1826) tarihli inşaa kitabesi bulunmaktadır. Son cemaat yeri kireçle sıvanmıştır.”

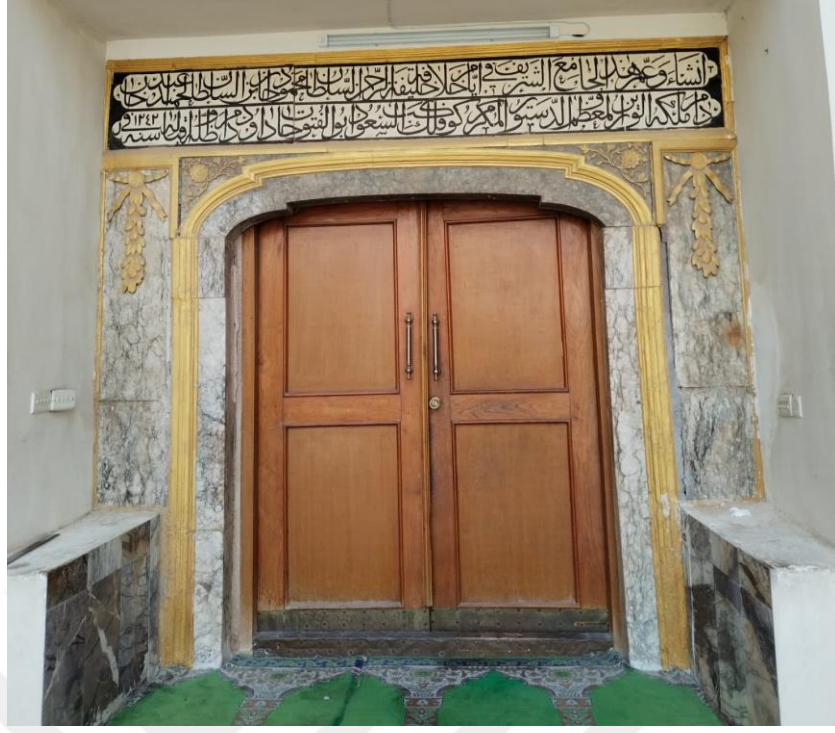
Fotoğraf 44: Ana giriş kapısındaki nakışlamak

Fotograf 45: Camii'nin ana giriş kapısı

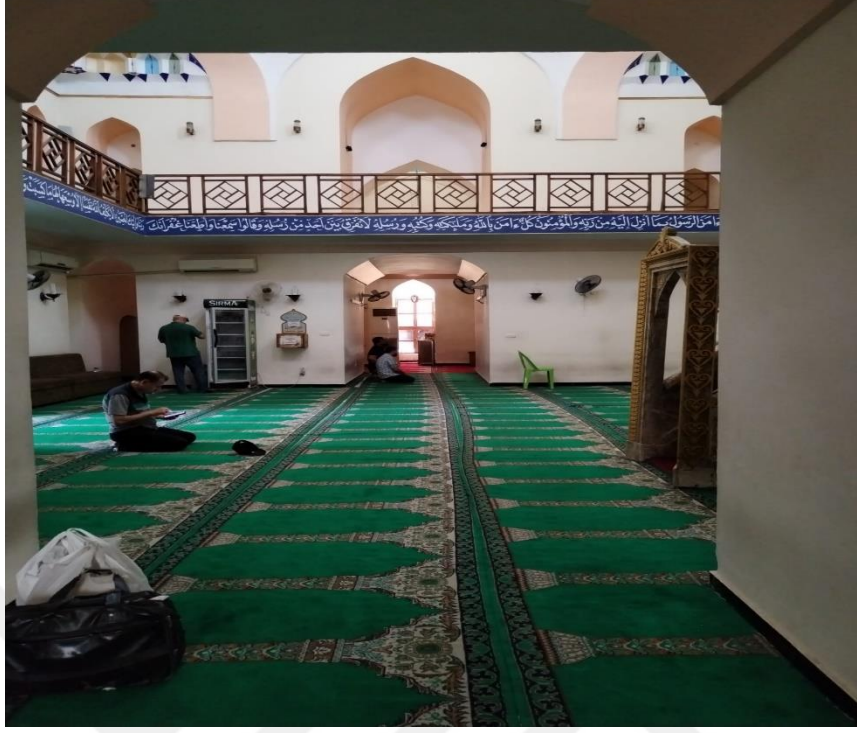
Fotograf 46: Camii'nin ana giriş kapısı

Fotograf 47: Camii'nin ana giriş kapısı

Fotograf 48: Harem ve tavan detayları içeriden

Fotograf 49: Harem ve tavan detayları içeriden

3.6.4. Harim:

“23,5 x 10,5 m ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahip olan harim, 2.60 m. kalınlığında duvarlarla çevrilmiş, üzeri 10.40 m. çapında büyük bir kubbe ile örtülmüştür. Paye ve duvarlar üzerine oturan kubbenin iki yanında 4,5 m. çapında 2 küçük kubbe, bunların da kuzey-güney taraflarında daha küçük ikişer kubbecik bulunmaktadır. Ana kubbe ile küçük kubbeleri taşıyan 4 kalın paye ve aralarındaki dar tonozlar sanki harimi 3 mekâna ayırmış durumdadır. 2.80 x 2,80 m ölçüsündeki kalın payeler, önde kible duvarına, arkada son cemaat yeri duvarına birer köprü ile bağlanmıştır. Kademeli kemerli tromplarla mihrap duvarına oturan kubbenin yüksek kasnağında tromplarla kemerlerin arasına gelecek şekilde 8 pencere açılmıştır. Ayrıca ortalarında sivri kemerli 8 sathi niş bulunmaktadır. Pencere alt ve üstlerinde kalemşi 2 kitabe kuşağı dolanmaktadır. (R.: 165). Kubbenin ortası, uçları palmetlerle sonuçlanan şemse-salbek motifli kalemşi ile süslenmiştir. Burada, Ahmediye Camii'nden farklı olarak, düz tromp yerine mukarnaslı tromp kullanılmıştır. Mukarnasların alt yüzeyleri kalemşi boya ile konturlanmıştır.

Kible duvarı ile kuzey duvarı ve paye köprülerinin kesiştiği yerde mukarnaslı kemerli 8 pencere, aralarına 8 sathi niş açılmıştır. Nişlerin üstünde, köşelerde mukarnaslı tromp ve büyük sivri kemer yer almaktadır.

Yan kanatları örten kubbelere geçiş, baklava motifli pandantiflerle sağlanmıştır. Kubbe kasnakların- da on ikişer pencere mevcuttur. Kible duvarında, altı üstlü dörder pencere yer almaktadır.

Payelerle duvar arasındaki köprü kemeri üstlerine ve son cemaat yerine çıkılan kuzey duvarlarına galeriler şeklinde mahfiller yapılmıştır.”

Fotograf 50: Harem detayları içeriden

Fotograf 51: Harem detayları içeriden

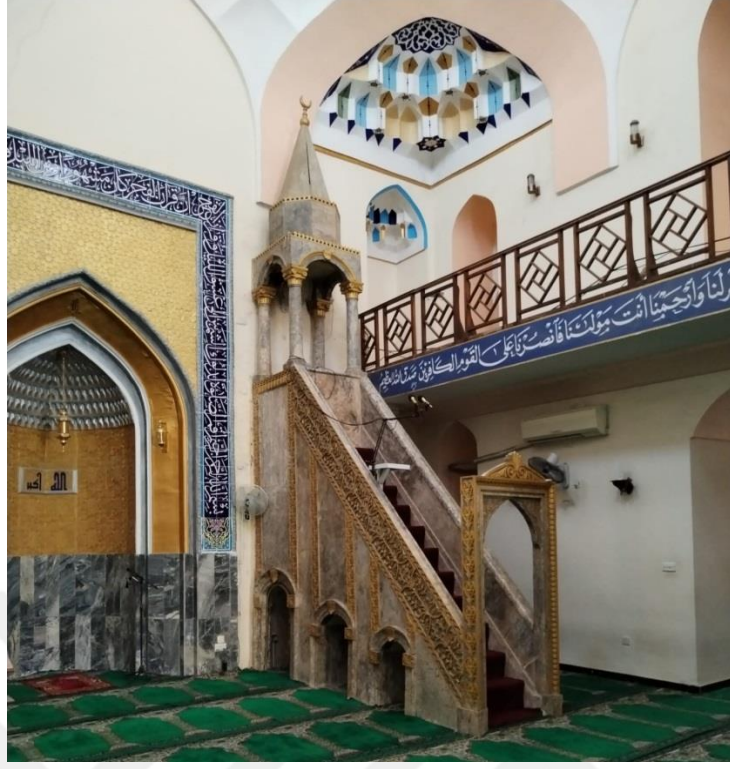
Fotograf 52: Harem detayları içeriden

Fotograf 53: Harem detayları içeriden

Fotograf 54: Harem detayları içeriden

Fotograf 55: Harem detayları içeriden

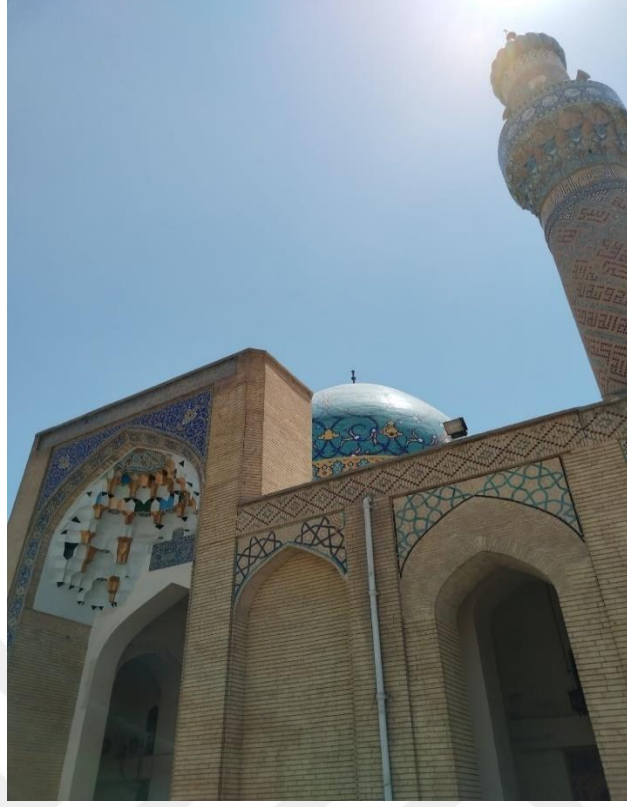
Fotograf 56: Harem detayları içeriden

“Cami'in doğu ve batı yönlerindeki dış cepheleri, Ahmetliye Camii'nde olduğu gibi saray cephesi şeklinde işlenmiştir. (R.: 168). Minarenin önünde, köşede kufi bir kitabe panosu yer almaktadır. Duvar bo- yunca yükselen sivri kemerli pencerelerle, bunlar arasında kalan ve üçlü panolar halinde sivri ve Bursa kemeriyle çevrilen kör nişler, mozaik-çini tekniğinde geometrik kompozisyonlarla donatılmışlardır. (R.: 169).

Yüksek kasnaklı orta kubbe, dışanda. Ü tamamen çinilerle kaph c! up, uzaklardan dikkat çekmektedir. (R.: 170). Aynı nitelikte, iki yanında yer alan küçük kubbelerle birlikte iri formlu çinilerle süslenmiştir.”

3.6.5. Minare:

“Son cemaat yerinin kuzeybatı köşesinde sekizgen kaide üzerinde yükselen silindirik gövdeli bir minaresi vardır. (R.: 158). Kaide, zeminden 1.60 m. yüksekliğe kadar taştan yapılmış olup diğer kısımlar tuğla örgülüdür. Kaide ve gövdede tuğla arasına yerleştirilmiş kahverengi ve lacivert mozaik çinilerden oluşan geometrik desenlerle kufi yazı örnekleri vardır. Geçiş kısmında, yine çinili gamalı haç motifi kuşa- ğı dolanmaktadır. Şerefe altlığından önce sarı zemin üzerine lacivertle yazılmış geniş bir kufi kitabe kuşa- ğı yer almaktadır. Mukarnaslı şerefe altlığı kalemişi ile süslenmiştir. Korkuluk levhalarında madalyonlar içinde Allah, Muhammed lafzı tekrarlanmıştır. Kufi yazı örneği petekte de devam etmektedir. Dilimli külah yeşil çiniyle kaplanmıştır.”

Fotograf 57: Minarenin ve kubbenin dış detayları

Fotograf 58: Minarenin ve kubbenin dış detayları

3.6.6. Diğer yapılar:

“Avlunun kuzeyinde abdestlik ve yeni meşruta odaları sıralanmaktadır. Avlu iç cephesi, baştan sona sivri kemerli sathi nişlerle teşkilatlandırılarak kemer üçgenleri değişik kompozisyonda işlenmiş geometrik örnekli mozaik çini süslemelerle dolgulanmıştır.”¹¹²

2011 yılında, Irak Sünni Vakıflar Dairesi tarafından cami basit birFotoğrafde restore edilerek tekrar açıldı. Cami, mezhebi çatışmalardan dolayı kapatılmış ve temelde herhangi bir önemli değişiklik yapılmamıştır.

Fotoğraf 59: Camii'nin dış avlusu.

¹¹² Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 75-77.

3.7. Şeyh Ömer Sühreverdi Külliyesi

Şeyh Ömer Suhrawardi'nin Türbesi veya Türbesi ve Camii (Arapça: جامع ومرقد الشيخ عمر السهروردي, Latinize: Suhrawardi Türbesi), Bağdat, Irak'ta bulunan, türbe ve camiden oluşan tarihi bir komplekstir. Abbasiler dönemine tarihlenen bu kompleks, Suhrawardiyya Sufi Tarikatı'nın kurucusu Şahabeddin Ebu Hafs Umar Suhrawardi'ye adanmıştır. Cami, Bağdat duvarının Bab al-Wastani ile Şeyh Umar Sokağı arasında, El-Rusafa'nın güney kısmında yer almakta ve Muhammed el-Kasım Otoyolu'ndan ve şehir merkezine yaklaşık bir kilometre (sıfır nokta altı iki mil) uzaklıktadır.

Caminin yapımı on ikinci yüzyıla dayanmakta ve Ömer Al-Suhrawardi'nin adını taşımakta, kendisi yakındaki bir mezarlıkta defnedilmiştir. Cami, İsmail Paşa tarafından 1902'den 1926'ya kadar yenilenmiş ve 1964'te Vakıflar Bakanlığı tarafından tekrar restore edilmiştir. 2010 yılından bu yana, minarenin çökme tehlikesi olduğu bildirilmektedir.

3.7.1. Tarihçesi

Şeyh Ömer Sühreverdi Külliyesi, Bağdat'ın mistik atmosferini yansıtan önemli bir dini ve kültürel mirastır. Bu külliye, Selçuklu döneminin sonlarında, 13. yüzyılın ikinci yarısında, İslam dünyasında büyük saygı gören Sühreverdiyye tarikatının kurucusu Şeyh Ömer Sühreverdi'nin anısına yapılmıştır. Mimarisi ve sanatsal özellikleriyle dikkat çeken bu yapı kompleksi; bir cami, medrese, türbe ve çeşitli sosyal tesislerden oluşur. Külliye, yüzyıllar boyunca birçok restorasyon geçirmiş olmasına rağmen, hâlâ orijinal mimari özelliklerini büyük ölçüde korumakta ve ziyaretçilere Anadolu Selçuklu sanatı ve mimarisinin benzersiz örneklerinden birini sunmaktadır. Şeyh Ömer Sühreverdi Külliyesi, bugün hâlâ hem yerel hem de uluslararası ziyaretçiler tarafından büyük bir ilgiyle ziyaret edilen, dini ve kültürel bir buluşma noktası olarak önemini korumaktadır.

3.7.2. Yapının İncelenmesi

Bu yapı kompleksinin içinde yaklaşık 600 metrekare (6,500 ayak kare) büyüklüğünde bir musholla ve on sütuna dayalı mermer kaplı bir kubbe, bunları çevreleyen kalın duvar bulunmaktadır. Musholla'nın önünde, caminin bir parçası olan

namaz salonu yer alır. Musholla içinde, Ömer Sühreverdi'nin mezarına giden bir kapı ve Ömer Sühreverdi'nin bir öğrencisinin mezarının bulunduğu daha küçük bir oda bulunmaktadır. Mezar odası küçük bir oda olup, Ömer Sühreverdi'nin mezarı ahşap bir zarih ile kaplıdır. Türbenin üstünde, Selçuklu mimarisine özgü benzersiz konik bir kubbe bulunmaktadır. Caminin içinde, eski mezarlığı çevreleyen yazlık bir başka musholla ve günlük beş vakit namaz için 400 kişiyi alabilen bir alan bulunmaktadır. Etrafındaki mezarlık önceleri Al-Wardiyya Mezarlığı olarak adlandırılmış, ancak Umar Suhrawardi'nin oraya defnedilmesinin ardından Şeyh Ömer Mezarlığı olarak adlandırılmıştır.

Fotograf 60: Şeyh ömer sühreverdi külliyesi'nden.

3.8. Asafiye Camii

Al-Asifiye Medresesi ve Camii (Arapça: مدرسة الأصفية), Bağdat, Irak'ta, Dicle Nehri kıyısında yer alan cami ve medreseden oluşan bir komplekstir. Bu kompleks, okul binaları, eski mahkemeler, diğer eski hükümet binaları ve bir sarayı içeren, Dicle'nin kenarındaki 7.57 hektarlık (18,7 dönüm) bir alanda yer alır ve UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'nin bir parçasıdır.

Bağdat Valisi Dâvud Paşa, 1826-1830 yılları arasında Cısrü'ş-şühedâ Köprüsü'nün (eski adı Cısrü'l-Me'mûn) yanında yıkılan Mevlevî tekkesinin yerine yapmıştır. 1816-1831 yılları arasında Bağdat valiliği yapan Dâvud Paşa, dürüst, adil ve zâhid bir kişi olduğu için "Âsafü'z-zamân" (zamanın veziri) lakabıyla anılmıştır. Bu nedenle camiye "Âsafiye Camii" denilmiştir. Tuğladan yapılmış iki kubbeli ve çifte minareli cami, tekkeden kalan türbeyle kare bir plana sahiptir. Köprü'nün genişletilmesi nedeniyle 1964 yılında kuzeybatıdaki minaresi yıkılmıştır. Bunun yerine diğer minaresine ikinci bir şerefe eklenmiştir. Daha sonraki restorasyonlarda, kubbelerle tamamlanan son cemaat yeri, revaklar ve cephe süslemeleri de yenilendi.

Avlunun kuzey ve batısında, Mustansırıyye Medresesi'ne kadar uzanan aynalı tonoz örtülü yapılarla abdest alma yerleri bulunmaktadır. Yeni inşa edilen son cemaat yerinden üç kapı harime geçiyor. Orta kapıda dört beyitlik bir inşa kitâbesi bulunur. Harim alanı, ortadan geniş bir kemerle ikiye bölünmüş ve dokuzar metre çapında iki kubbeyle örtülmüştür. Kalın duvar-pâye sisteminin taşıdığı kemerler ve pandantifler kubbelerin üzerine yerleştirilmiştir. Duvarların altında iki metre yüksekliğe kadar olan kısımları mermerden yapılmış ve yukarı kısımları kireçle kaplanmıştır.

Kible duvarında olması gereken mihrap nişi, mekânı ikiye bölen kemerin orta hizasına rastlayan ayağına açıldığından, cemaatle kılınan namazlarda iki saflık bir alan kullanılamaz durumdadır. İç mimari, mihrap çinilerinin ve pandantiflerdeki baklava motiflerinin dışında hiçbir süsleme içermemektedir. Ahşap minber basit ve şıktır. Yeni mahfil, parçaları üç taraftan sarıyor. Dış cephelerdeki geometrik tuğla süslemelerle kubbeler ve minaredeki mozaik çiniler, bölgedeki sanat geleneğinin bir sonucudur.

Âsafiye Camii, mihrap konumundaki aksaklık dışında, Dicle kıyısında ferah mekânı ile Bağdat mimarisine yeni bir plan anlayışı getirdi.”¹¹³ Sunni ve Şii dini kurumları tarafından uygulanan kısıtlamalar nedeniyle çoğu camiye giremedik ve bu yüzden güvenlik nedenleriyle araştırma için girişimiz engellendi.

Fotograf 61: Bağdat asafiye camii

Fotograf 62: Bağdat asafiye camii

¹¹³ A. Uluçam, “Âsafiye Camii”, *TDV İslam Ansiklopedisi, III*, İstanbul 1991, s.455-456; *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 79-82.

3.9. Vezir Camii

Vezir Camii (Arapça: جامع الوزير, Latinize: Câmi' el-Vezir), Bağdat, Irak'ta bulunan ve kültürel miras olarak kabul edilen eski bir camidir. Cami, 1599 yılında Osmanlı döneminde Bağdat Veziri Hassan Paşa tarafından inşa edilmiştir. Daha sonra cami, birçok yenileme ve restorasyon çalışmalarına tanıklık etmiştir. Caminin ana özelliği Osmanlı mimari stilidir. Al-Rusafa bölgesinde, Souk al-Sarai'nin arkasında, Dicle Nehri'nin kıyısında yer alır. Cami, 400'den fazla cemaat için namaz alanına sahiptir. Caminin sol tarafında yuvarlak bir minare bulunur. Bitişik bahçe, Dicle Nehri'nin kıyısına kadar uzanır.

Caminin bulunduğu alan ve Vezir Camii kendisi, UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'nin bir parçasıdır.

3.9.1. Tarihi Arka Plan

Caminin inşaatı, 1594 ile 1603 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu altında Bağdat'ı yöneten Hasan Paşa'nın gözetiminde 1599 yılında başladı. Daha sonra 1604 yılında caminin yanında, Dicle Nehri'ne bakan ünlü bir kafe inşa edildi ve "Hasan Paşa Kafesi" adını aldı. 1686 yılında, "Ahmed Ağa" adında bir ordu subayı, caminin batı tarafını yeniden inşa etmekle görevlendirildi. Ayrıca yüksek bir kubbe ekleyerek genişletti.

Fotograf 63: Vezir camii

1816 yılında Bağdat'ı ziyaret eden İngiliz gezgin ve gazeteci James Silk Buckingham, camiyi ziyaret etmiş ve caminin "güzel kubbesi ve yüksek minaresi" ile dikkat çektiğini belirtmiştir.

3.9.2. Mimari Tanımı

Vezir Camii, Souk al-Sarai'nin kalbinde, al-Mutanabbi Caddesi'nin yakınında yer almaktadır. Cami, geleneksel bir Irak minaresine ek olarak sırlı karolar ve mermerle kaplı bir kubbe içermektedir. İç kısımda, Kuran ayetleri ve çiçek motifleri ile süslenmiş stalaktit ve muqarnas süslemeler bulunur. Caminin girişi, sarı tuğlalarla çevrili ve mavi sırlı bir ahşap kapıdır. Camiye girildiğinde, motifler ve yazılarla süslü duvarlara sahip 1000 metrekareden fazla geniş bir avlu bulunur.

Cami, güvenlik bölgesinde yer almakta ve arkeolojik bir alan olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, içeri girmemize izin verilmedi. Camilerle ilgili ek bilgi de

edinemedik. Camiler hakkında sorduğumuzda hukuki olarak da sorumlu tutulduk. Yeni bilgi edinmekte zorluklar var.

Caminin dışına dışarıdan yapılan gözlemlerde, uzun zamandır dış yapıda herhangi bir değişiklik olmadığı görülmüştür.

Fotograf 64: Vezir camii

3.10. Ma'ruf El Kerhi Külliyesi

3.10.1. Tarihçesi

200 (816) yılında Şeyh Ma'ruf el kerhi öldü ve bugünkü türbesinin bulunduğu yere gömüldü. Türbenin IX. yüzyılda inşa edildiği ve çok sayıda ziyaretçi çektiği bilinse de, 459 (1066) tarihinde onarıldığı kaydedilir. 612 (1214) yılında Halife Nasır Lidinillah tarafından cami ile birlikte yeniden inşa edildi. 1086 yılında Vezir Abdurrahman Paşa, 1101 yılında Ömer Paşa, 1310 yılında Vali Hasan Paşa ve 1312 yılında Sultan İl. Abdülhamid tarafından onarıldı. 1967 yılında Irak Vakıflar Bakanlığı tarafından yeniden düzenlendi.”¹¹⁴

¹¹⁴ Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s. 27-30.

Fotograf 65: Şeyh ma'ruf el kerhi

3.10.1. Yapının İncelenmesi

“Bugün, mezarlığın ortasında kalmış olan külliyyeye, 533 m uzunluğunda koridor şeklinde bir yolla ulaşılmaktadır. Ayrıca, külliyyenin 27,5 m uzunluğunda ve 4,5 m genişliğinde etrafı duvarlarla çevrili bir yolu daha mevcuttur. Bundan sonra gelen dikdörtgen mekanlı ve 2 katlı birinci bölümde, altta abdestlik ve yüksek sekili sandukalar; üst katta türbedar, şeyh ve müridlere has tekke hücreleri sıralanmıştır. Bu bölümün uzantısı olan türbe-cami kompleksinin etrafı kalın duvarlarla çevrilmiştir. Kuzeybatıdaki zaviye ile han ve misafirhaneler 1954 yılında yıkılarak yerleri mezarlık haline getirilmiştir.”¹¹⁵

¹¹⁵ Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s 28.

Fotograf 66: Şeyh ma'ruf el kerhi

Irak İnşaat ve Konut Bakanlığı ile mezarlık ve cami arasında birçok problem yaşandı. Bakanlık, mezarlığın bir kısmını yıkmak ve kalıntıları Bağdat'taki ulaşım yollarını genişletmek için yeni sokaklar belirlemek üzere ikinci bir mezarlığa aktarmak istedi. Halk ile Bakanlık arasında büyük sorunlar ortaya çıktı ve bu sorunlar halen devam etmekte. Bu nedenle mezarlık ve cami kapatıldı ve güvenlik ve idari nedenlerle girişlere izin verilmedi. Cami son olarak 1990'larda Cumhurbaşkanlığı Ofisi Dini İşler Mühendislik Bölümü tarafından restore edildi.

3.11. Reşit Paşa Hamamı

Paşa Hamamı, Bağdat'ın kamu hamamlarından biri olup, 1704-1723 yılları arasında Bağdat'ı yöneten Hasan Paşa Fatih Hamedan döneminde inşa edilmiştir. Bu hamam, 300 yıldan fazla bir süredir var olan eski kubbesiyle dikkat çekmektedir. Türk mimar Sinan tarafından tasarlanmış olup, Mavi Cami'nin de tasarımcısıdır. Balanciya yerleşiminde, Sabuncuya bölgesinde, eski Savunma Bakanlığı karşısındaki meydanda ve Milli Kütüphane'nin arkasında yer almaktadır.

Bağdat, Abbasiler döneminden bu yana tuğla ile inşa edilen ve sıcak ve soğuk su ile beslenen hamamlarıyla tanınır. Her mahallede kendi özel hamamı vardır. Rıdifa'da (Haydar Hamamı), (Şoraca Hamamı) ve (Penca Ali Hamamı) gibi hamamlar bulunur. (Paşa Hamamı), (Yunus Hamamı) gibi hamamlar bile dikkat çeker. James Silk Buckingham'ın 1816'daki Bağdat ziyareti sırasında belirttiğine göre, şehirde 50'den fazla hamam vardı ve bunlar çeşitli süslemelerle bezelidir.

3.11.1. Paşa Hamamı'nın Durumu

Paşa'nın hamamında tamma (hamamın dışında ateş yakılan ve küllerin boşaltıldığı bir alan) içinde bir kadınlar bölümü vardı. Banyo, Bağdat Paşalarının içinde yıkandığı için bu isimle anılmıştır, çünkü hükümet karayolunun (Al-Qishla) yakınındaki tarla pazarında Yeni Hasan Paşa mevkiinde yer almaktadır ve bu hamamın bazı kısımları geçen yüzyılın 1962'sinde yıkılmış ve birçok parçası kaldırılmış, geriye sadece tuğla ile inşa edilmiş Osmanlı üslubunun devasa kubbesi kalmış ve ışık temellerde nem önleyici olarak bolca kullanılmış ve yer böceğinin yayılmasını önlemek için yaklaşık 13 m çapında ve yerden yaklaşık 15 m yüksekliğinde ve kurcalama Bu hamam, marangoz atölyesi olarak kullanıldığı ve ahşap satışının zayıf olmasına yol açan geç dönemlerde kötüye kullanılmış, bu da zayıf yapısal condition.It Nazır Yusuf Paşa'nın kızı ve Bağdat valisi Ali Rıza Paşa'nın eşi Esmâ Hatun'un Hicri 25/Şaban/1258 tarihli vakfında, vakfın Molla Ahmed bin Muhammed'in vakfında atıfta bulunulduğu gibi, tarladaki camisinde durduğu dükkanlara yakın olarak anılmıştır. Emin bin Salih Efendi'nin 23 Zilkade 1310 (Miladi 1839) tarihli Muradiya Camii'nin önünde, sahra çarşısında yer alan dükkânın sınırlarından biri olarak ve Hacı Muhyiddin bin Hamad'ın 22 Jumada al-Awwal / 1358 (1933) tarihli vakfından bu hamamın Cedit

Hasan Paşa'nın mahallinde 97/2 No'lu bir dükkân vakfı ile sınırlandığı anlaşılmaktadır. Bu hamam, meydandaki çarşının sonunda, Bektaşî Baba Karkar Camii'nin ve hala ayakta olan kubbenin bitişiğinde yer alıyordu, ancak bazı kısımları düşmeye başladı ve ciddi şekilde hasar gördü.

Birbirini izleyen hükümetlerin kasıtlı ihmali ve eski Bağdadi hamamlarının bilinmeyen nedenlerle korunamaması nedeniyle şimdi kubbenin sadece üst kısmı banyodan kalmıştır ve 2023'ün başında hamamın geri kalanını yıkmaya girişimleri olmuştur, Amanat Bağdat neredeyse 700 yıl öncesine dayanan tarihi hamamı yıkmaya sürecini durdurmuştur.

Sekretarya yaptığı açıklamada, "Osmanlı döneminden kalma (Paşa hamamının) bir kısmını yıkan kişiye karşı yasal önlemler aldığını" söyledi. Bağdat'ın merkezindeki Hamam el-Başa'nın bazı bölümlerinin yıkıldığını gösteren fotoğraflar sosyal medyada eleştirildi.

Fotograf 67: Paşa hamamı'nın durumu

Fotograf 68: Paşa hamamı'nın durumu

Fotograf 69: Paşa hamamı'nın durumu

İhmal ve ilgisizlik nedeniyle Osmanlı'dan ve hatta Osmanlı'dan bile öncesinden kalma eski Bağdaya hamamlarından hiçbir iz kalmamış, dükkân ve sokak yerlerine inşa edilmiş ve onlardan hiçbir iz kalmamıştır

Irak'ın eski eserleri ve miras binaları, özellikle 1980'den günümüze kadar ve 2003'te Irak Müzesi varlıklarının çalınmasıyla sona eren son on yılda ihmal ve vandalizmden muzdaripti. Ve 2014 yılında Ninova anıtlarının IŞİD terörist unsurları tarafından tahrip edilmesi.

Kültür Bakanlığı ve ondan önce Turizm ve Eski Eserler Bakanlığı, bakanlık kabinesinde bir numarayı tamamlamak için bir bakanlık haline geldi. Sadece 2018'de yetkili bir bakan tarafından mı alındı? Ancak zayıf bir bütçe ve yavaş planlarla.

Kalan miras binaları ihmal, yavaş yok olma ve tecavüzden muzdariptir. Bağdat'ta, sadece el-Rashid Caddesi çevresinde iki yüzden fazla tarihi bina var. Sekiz asır boyunca aralıksız olarak dünyanın başkenti olan Bağdat'ın geri kalanı, bilim, edebiyat, şiir, fıkıh, tıp ve astronomi öğrencileri için oraya seyahat ederken, okullarında nasıl öğrenilebilir ve imamları tarafından çıraklık edilebilir?

Bazı miras binalarının dini bir yapıya sahip olduğu gerçeği olmasaydı, camiler ve türbeler gibi yeniden inşa ve bakım eli onlara uzatılmazdı. Vakıflar Divanları bununla ilgilendi, genişletti ve geliştirdi ve ziyaretçilere hizmet etmek için yeni binalar ekledi. Diğer miras binalarına gelince, ihtişamlarını ve ihtişamlarını geri kazanmak için hala bir yardım eli ve onarım bekliyorlar.

Her bina, başkent Bağdat'ın MS 762'de kuruluşundan bu yana 1300 yılı aşan uzun ömrü boyunca geçirdiği tarihi aşamaları anlatıyor. Bu binalar kazalara, savaşlara, kıtlıklara, salgın hastalıklara, devrimlere, darbelere, orduların girip çıkmasına, Moğol, Tatar, Fars, Osmanlı, İngiliz ve Amerikan kuvvetlerinin girişine tanıklık etmiştir. Ayrıca halifelerin, prenslerin ve varlıklı kişilerin akşamlarına, şarkıcıların varlığına, şiir konserlerine, qiyan çalmaya, eğlence ve şarkı söyleme hayatına tanık oldu. Bilimsel, teolojik ve doktrinel tartışmaların yanı sıra tarih, tıp, astronomi, edebiyat, felsefe, fıkıh ve tasavvuf alanlarında kitap ve eserlerin yazılmasına tanık oldu.

Her miras binasının tarihinde, detaylarında ve uygulama aşamalarında bir hikayesi vardır ve inşasının arkasında nedenleri ve hedefleri vardır. Bazı bölümlerinin yıkılması veya çökmesinden veya farklı tarihsel aşamalarda yeni inşaat veya

rehabilitasyon ve bakımın eklenmesinden kaynaklanan gelişme ve değişikliklerden geçti.

Bağdadi mirası yapıların her biri, Bağdadi toplumunun kişilik özelliklerini, sosyal ve ekonomik yaşamının ayrıntılarını, refah veya zorluk, büyüme ve daralma, kentleşme ve geri kalmışlık, ilerleme ve gerileme dönemlerini taşıyor. Evler, saraylar, çarşılar, hanlar, hamamlar ve bahçeler faaliyet ve hareketle doluydu, nesilleri ağırlıyor ve nesiller boyu Bağdadilere, Iraklılara ve yabancılara veda ediyordu.

Bağdat, İbn Battuta'dan İngiliz Buckingham, Hollandalı Niholt, Alman Niebuhr, Fransız Leegan, İngiliz Loncreek, İngiliz Bayan Bell ve binalarının, sokaklarının, kütüphanelerinin, camilerinin ve türbelerinin tanımında yazan diğerleri gibi Batılı oryantalistlere giden gezginler için bir destinasyondur. Ayrıca halkın geleneklerini, geleneklerini, kıyafetlerini, yemeklerini ve kutlamalarını, yöneticilerin yetkilerini alma ve yönettikleri için onları cezalandırma törenlerini ve nasıl sona erdiklerini ve öldüklerini yazdılar. Bağdadi'nin yaşamına dair izlenimlerini de yaşadıkları ve ondan etkilendikleri için tüm ayrıntılarıyla çıkardılar. Bağdadi'nin kentsel mirasının, kadim Bağdat kentinin özelliklerini çizmeye layık ve müreffeh bir şekilde geri dönmesi için hala asırlar arası tozunu silkelemesi, yüzünden, temelinden, içinden ve dışından ihmal ve yok oluş özelliklerini kaldırması gerekiyor. Ve her miras binası, miras ve tarih alanındaki ziyaretçilerin ve araştırmacıların kalabalıklaştığı bir turistik cazibe merkezi haline gelir. İki yönde çalışmamız gerekiyor: Birincisi, bakım ve rehabilitasyon operasyonlarını planlayan, harcayan ve uygulayan ve eski eserler ve miras binalarıyla ilgili entelektüel, idari, eğitimsel ve ulusal bir iklim yaratan hükümetin dikkati. İkincisi, eski eserlerin ve kentsel mirasın önemi ve onu koruma ve muhafaza etme ihtiyacı konusunda toplumsal farkındalık oluşturmaktır, çünkü toplumun köklerini ve tarihini temsil ettiği için korunması gereken ulusal ve milli bir zenginliktir ve gelecek nesillere ve geleceğe bir miras olarak kalır.

SONUÇ

Bu çalışmada, Osmanlı döneminde Bağdat'ta yapılan ve onarılan mimari eserlerin incelenmesi ve bugünkü durumlarının değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu araştırmanın bulguları, bugün Bağdat'ta varlığını sürdüren zengin Osmanlı mirasına ışık tutuyor. Aşağıdaki sonuçlar bu çalışmanın bulgularını yansıtmaktadır:

Osmanlı mimari etkisi: Bağdat'ta Osmanlı dönemine ait mimari anıtlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun mimari tarzının bir yansımasıdır. Bu anıtlar, büyüleyici camileri, sarayları ve kubbe ve minarelerle süslenmiş diğer yapıları içerir. Osmanlı mimarisinin etkileyici özelliklerini sergiliyorlar.

Korumanın zorlukları: Halen, Bağdat'taki Osmanlı dönemi mimari anıtları çeşitli zorluklarla karşı karşıyadır. Savaşlar, çevresel etkiler ve bakımsızlık gibi etkenler bu anıtların zarar görmesine neden olmuştur. Ancak son yıllarda Irak hükümeti ve uluslararası kuruluşların restorasyon ve koruma çabaları, bu anıtların bir kısmının restorasyonuna ve korunmasına yol açmıştır.

Kültürel ve tarihi önem: Bağdat'taki Osmanlı dönemi mimari anıtları, büyük kültürel ve tarihi öneme sahiptir. Şehrin zengin geçmişinin ve mirasının somut hatırlatıcıları olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Bu anıtlar, Osmanlı Devleti ile Bağdat arasındaki tarihi etkileşimlere tanıklık etmekte ve bölgenin toplumsal hafızasına ve kimliğine katkıda bulunmaktadır.

Turizm potansiyeli: Bağdat'taki Osmanlı dönemi mimari anıtları turist çekme potansiyeline sahiptir. Tarih ve kültür meraklıları için önemli turistik cazibe merkezleri olarak hizmet edebilirler. Bölgede turizm endüstrisinin geliştirilmesi ve bu anıtların tanıtılması yerel ekonomiye katkı sağlayabilir ve turizm geliri sağlayabilir.

Ancak, bu mimari anıtların korunması ve bakımının sürekli taahhüt ve kaynak gerektirdiğini kabul etmek önemlidir. Uzun vadeli sürdürülebilirliklerini ve daha fazla bozulmadan korunmalarını sağlamak için sürekli çaba gösterilmelidir.

Hükümet, yerel topluluklar, miras kuruluşları ve uluslararası ortaklar arasındaki iş birliği, bu mimari hazinelerin korunması ve tanıtılması için esastır. Bu, kapsamlı koruma planları oluşturma, etkili bakım stratejileri uygulama ve bu anıtların tarihi ve kültürel değerleri hakkında farkındalık yaratma gibi girişimleri içerebilir.

Ayrıca, dijital belgeleme ve sanal gerçeklik gibi modern teknolojinin kullanılması, bu mimari anıtların korunmasına ve sunumuna yardımcı olabilir. Dijital koruma teknikleri, anıtların ayrıntılı kayıtlarını oluşturarak araştırmacıların ve gelecek nesillerin zaman içinde fiziksel bozulma meydana gelse bile inceliklerini keşfetmelerini ve anlamalarını sağlayabilir.

Yerel halk arasında bir gurur ve sahiplenme duygusunun teşvik edilmesi, bu mimari anıtların sürekli olarak korunması için hayati önem taşımaktadır. Eğitim programları, kültürel etkinlikler ve rehberli turlar yoluyla toplumu meşgul etmek, yerel mirasları için bir sorumluluk ve takdir duygusu aşılayabilir.

Osmanlı döneminde Bağdat'ta yapılan ve onarılan mimari eserler, sadece yerel halk için değil, aynı zamanda ulusal ve uluslararası izleyiciler için de büyük bir değere sahiptir. Bağdat'taki Osmanlı İmparatorluğu'nun mimari hünerini ve kültürel alışverişini sergileyerek geçmişle somut bir bağlantıyı temsil ediyorlar.

Bu anıtları korumak ve restore etmek sadece bir sorumluluk değil, aynı zamanda kültür turizmini geliştirmek ve şehrin tarihi mirasının daha derinden anlaşılmasını sağlamak için bir fırsattır. Bağdat, Osmanlı döneminin mimari ihtişamını ve zanaatkarlığını sergileyerek dünyanın dört bir yanından ziyaretçi çekebilir, kültürel alışverişi ve ekonomik büyümeyi teşvik edebilir.

İlgili makamların bu mimari hazinelerin korunması ve restorasyonuna yatırım yapmaya devam etmesi çok önemlidir. Bu, yeterli fonların tahsis edilmesini, etkili koruma uygulamalarının uygulanmasını ve bunların korunması için yasal çerçevelerin çıkarılmasını içerir. Uluslararası iş birlikleri ve ortaklıklar da bu çabaları desteklemek için değerli uzmanlık, finansman ve bilgi paylaşımı sağlayabilir.

Ayrıca, kamu bilincini ve katılımını teşvik etmek çok önemlidir. Eğitim girişimleri, rehberli turlar, yayınlar ve dijital platformlar, bu anıtların önemi hakkında farkındalığın artırılmasına ve bunların korunması için halkın desteğinin oluşturulmasına katkıda bulunabilir.

Bu mimari anıtların korunması ve tanıtılmasının “sürdürülebilir kentsel gelişimle” el ele gitmesi gerektiğini kabul etmek önemlidir. Mirasın korunmasını kentsel planlama süreçlerine entegre etmek, bu anıtların geçmişin izole edilmiş kalıntıları değil, yaşayan, dinamik bir şehrin ayrılmaz parçaları olmasını sağlayabilir.

Koruma ve uyarlanabilir yeniden kullanım arasında bir denge kurmak çok önemlidir. Kültür merkezleri, müzeler veya kamusal alanlar gibi çağdaş ihtiyaçlar için bu mimari anıtların yeniden kullanılmasıyla ilgileri ve değerleri artırılabilir. Bu yaklaşım, şehrin sosyal ve ekonomik canlılığına katkıda bulunurken mirasın devam etmesine izin verir.

Sonuç olarak, Osmanlı döneminde Bağdat'ta yapılan ve onarılan mimari eserler üzerine yapılan çalışma, bunların tarihsel önemi ve bugünkü durumu hakkında değerli bilgiler vermektedir. Ancak, bölgenin günümüzdeki sosyal, kültürel ve mimari dokusu yanında, idari yapı, izin ve ulaşım sorunu kaynaklı bazı olumsuzluklar nedenleriyle, konunun başlığı kapsamına giren yapılar hakkında beklenen verilere ulaşılamamış ve Bağdat'taki günümüze ulaşabilen Osmanlı mimari eserlerinin tamamı hakkında yeterli veri elde edilememiştir. Bu anıtları korumak ve tanıtmak, yeterli finansman, paydaşlar arasında iş birliği, kamu bilinci ve sürdürülebilir kentsel planlamayı içeren çok yönlü bir yaklaşım gerektirmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed, Cevdet Paşa, *Târihi Cevdet*, I-XII, İstanbul 1309; (1884-1888) II, 52-61; III, 278.
- Ali el-Makrîzî, Ahmed. *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk* (nşr. M. Mustafa Ziyâde – Saîd Abdülfettâh Âşûr), I-XII, Kahire 1957-1973.
- Alûsî, M. Şükrü. *Târîh-u Mesâcîd-u Bağdad ve Asâruhâ*, Bağdat 1346.
- Azzavi, Abbas. *Târîhu'l Irak Beyn-el İhtilaleyn* (10 cilt), Bağdad, 1935-1941.
- A. A. Duri, "Bağhdād", *EF²* (İng.), I, 894-908.
- Bağdâdî, El Hatib, *Târîhu Bağdâd ev Medinetü's Selam*, I-XIV, Kahire 1349/1931; Beyrut 1931, c. I, s. 58- 66.
- Bağdâd, el-Hatib. "Medînetü'l-Müdevvere", *el-Fayşal*, XXVII, Riyad 1979, s. 35-50.
- Bağdad Salnâmesi, Bağdad 1309, s. 209.
- Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, Kahire 1938, s. 13.
- D. S. Sassoon, *History of the Jews in Baghdad*, Letchworth 1949.
- Ebü Bekir es-Sûlî, *Aḥbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttaḳî-Lillâh* (nşr. J. Heyworth-Dunne), Beyrut 1403/1983, s. 85-90, 131-134, 142-145, 194-200.
- Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-Ümem* (nşr. F. Krenkow), V-X, Haydarâbâd 1357-59/1938-40.
- Efendi, Ayn Ali. *Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân*, İstanbul 1280 (1979).
- Encyclopaedia Britannica, I-XXIII, Chicago 1972, 1981. II, 585-587
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I-VI, İstanbul 1314-18; VII-X, İstanbul 1928-38. I, 186, 193; II, 404 vd.; IV, 416, 419.
- Ezdî, *Hikâyetü Ebi'l-Ḳâsım el-Bağdâdî* (nşr. A. Mez), Heidelberg 1902.
- Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-selâtin*, I-II, İstanbul 1274-75.
- Fransis, Beşir. *Bağdad, Tarihuhâ ve Asâruha*, Bağdad 1959.
- G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, Oxford 1924.

- H. Kennedy. "Baghdad", *Elr.*, III, 412-415.
- Hamdi, Ahmed. *Usûl-i Coğrafya-yı Kebîr*, İstanbul 1292, s. 352.
- Hamza el-İsfahânî, *Târîhu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ*, Beyrut,
- Hâvî, *Devhatü'l-vüzerâ*, Bağdat 1246.
- Hüseyin el-Mes'ûdî, Ali b. *et-Tenbîh ve'l-işrâf* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1894.
- Hüseyin Emin, *Tarihu't-Türk fi'l-Asri'l-Selçukî*, Bağdat 1965.
- İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 311.
- İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem* (nşr. H. F. Amedroz), Bağdat 1332-33/1914-15, I, 74-75.
- İbn Tayfûr, *Târîhu Bağdâd*, Leipzig 1908.
- İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb*, (nşr. Ali Sevim), Ankara 1999, s. 13
- İbnü'l-Adîm, s. 62-63; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.13-14.
- İbnü'l-Cevzî, Haydarabad 1357,
- İbnü'l-Cevzî, , VIII, 163-164.
- İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VIII, 164, 169, 172; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 465.
- İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VIII, 202-211; Garsunnime, *Uyûnü't-tevârih*, s. 10-11; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 14-15; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 23-26; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, s. 63; Râvendî, *Rahatü's-Sudûr*, s. 107-108; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Türkçe trc. Mürsel Öztürk), TTK Yay., Ankara 2000, s. 10; Krş: Turan, a.g.e., s. 139.
- İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü Bağdâd*, Bağdat 1921, s. 7-8, 9-10, 11, 12-15.
- İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 462-464; Râvendî, *Rahat'us-Sudûr*, I, 104; Bundarî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 8.
- İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-câmi'a* (nşr. Mustafa Cevâd), Bağdat 1351/1932.
- İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, I, 306; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 462; Krş: Köymen, a.g.e., s. 37; Emin, a.g.e., s. 58; Turan, a.g.e., s. 132.
- İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, I, 311-312; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VIII, 181-194; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 470; Bundarî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 15-18; Krş. Turan, a.g.e, s. 135; Köymen, a.g.e., s. 48-51, 75.

- İmâdüddin İsmâil b. Ali, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I-IV, İstanbul 1286. I, 140-141.
- İshak b. Ahmed b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Büldân* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1892. s. 31-38, 41-43, 8284.
- İskender Bey Münşî, *Târîh-i 'Âlem'ârâ-yı 'Abbâsî* (nşr. İrec Efşâr), I-III, Tahran 1313-14 hş., 1333-35 hş., 1350 hş. I, 75; III, 695, 726 vd.
- İzzeddin Ali b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-târîh* (nşr. C. J. Tornberg), I-XIII, Leiden 1851-76 → Beyrut 1399/1979. V, 426-428; VIII, 85-86; XI, 152.
- J. Porter, *Turkey its History and Progress*, London 1854, II, 43-293.
- J.-B. Tavernier, *Les six voyages en Turquie en Perse* (ed. S. Yerasimos), Paris 1981, I, 303 vd.
- Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 129.
- Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul 1145. s. 409, 459.
- Kâtib Çelebi, *Fezleke-i Târîh*, I-II, İstanbul 1286-87.
- Kazvînî, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 313-328.
- Kılîmus-ülA 'lam, Ş.Sami, "Bağdad" mad., II, s.1324; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV, s.1386da, Hz.
- Köymen, M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul 1976, s. 34-35.
- Kunt, İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete: 1550-1650*, İstanbul 1978, s. 145-146, 165-166, 195
- Kuran, Aptullah, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Haz., Sadi Bayram, C.1, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988, s. 184.
- L. Bouvat, "Le Vilayet de Bagdad et son organisation administrative", *RMM*, sy. 23 (1913), s. 240-267.
- M. Streck, *Die Alte Lands haft Babylonien*, Leiden 1900, I, 49-50
- M.Streck, "Bağdad" mad. i.A. il, s. 195.
- Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Târîhu mesâcidi Bağdâd ve âşâruhâ*, Bağdad 1346.
- Matrakçı Nasuh, *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, haz., Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976, s. 10.
- Mecellet-ül Lügat-üt Arab, VI, s. 124-127.

- Mehmed Emin, *Bağdad ve Son Hâdise-i Ziyâi*, İstanbul 1338-41, Giriş.
- Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 42-44.
- Mesacid, Alusi, s. 41; Samerrai, *Hadiseh*, s. 273-274; C. Huart, *Histoire de Bağdad dans les temps Modernes*, Paris, 1901, s. 136.
- Muhammed b. Abdullah b. Battûta, *Tuḥfetü'n-nüzzâr fî ğarâ'ibi'l-emşâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr: Riḥletü İbn Battûta* (nşr. Ali el-Müntasır), I-II, Beyrut 1395/1975 → Beyrut 1401-1405/1981-85.
- Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Aḥsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-eḳâlîm* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1877. s. 119-120, 121.
- Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *el-Faḥrî fî'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır). V, 426-428; VIII, 85-86; XI, 152.
- Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîḫü'r-rusûl ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), I-XI, Kahire 1960-1970; II, 274, 277; III, 278-279, 322; VI, 234-235.
- Mustafa Naîmâ, *Târiḫ*, I-VI, İstanbul 1280 12-83. III, 47.
- Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîḫ* (nşr. Cl. Huart), I-VI, Paris 1899-1919.
- Münşî el-Bağdâdî, *Riḫle* (trc. Abbas el-Azzâvî), Bağdad 1948.
- Nâsır el-Hüseynî, Ali b. *Aḥbârü'd-devleti's-Selcûkıyye* (trc. Muhammed İkbâl), Lahor 1933; Beyrut 1404/1984.
- Nazmîzâde Murtaza Efendi, *Gülşen-i Hulefâ*, İstanbul 1143, vr. 73, 79, 89, 135.
- Peçevî *Târîḫ-i Peçevî*, I-II, İstanbul 1281-83 (1980).
- R. Levy, *A Baghdad Chronicle*, Cambridge 1929.
- Râşid Mehmed Efendi, *Târiḫ*, I-V, İstanbul 1282.
- Reşîdüddin. *Câmiu't-Tevâriḫ*, (nşr Ahmet Ateş), Ankara 1960, c. II,
- Râvendî, *Rahat'us-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*, (Türkçe terc. Ahmet Ateş), Ankara 1957.
- Sarre, F. Herzfeld, H. *Archaeologische Rerise im Euphrat und Tigrisgebiet*, Berlin 1911-1920.
- S. D. Brunn – J. F. Williams, *Cities of the World*, New York 1983, s. 299-302.
- S. H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford 1925.
- S. Perowne, "Life in Baghdad", *JRCAS*, XXXIV/3-4 (1947), s. 251-261.

- Samerrai, Şeyh İbrahim Yunus. *Târîh u Mesâcîd u Bağdad*, Bağdat 1977, s. 278.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Târîh* (nşr. Mehmet İpşirli), I-II, İstanbul 1989.
- Serkis, Yâkub. . *Mebahis-i Irâkıyye*, Bağdad 1948.
- Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Târîh* (nşr. Ahmed Refik), I-II, İstanbul 1928.
- Solakzâde Mehmed Hemdemî, *Târîh*, İstanbul 1297. s. 486 vd.
- Sousa, Ahmed. *Aḫlasu Bağdâd*, Bağdad 1952.
- Ş. Abdülğaffar el Abbasi. *Eş-Şeyh Abdülkadir Ceylan*, Bağdad 1986.
- Tenûhî, *Nişvârü'l-muḫâḫâra I*, (nşr. D. S. Margoliouth), Kahire 1920, I; Damas 1348/1930.
- The Encyclopaedia of Islam (new edition), I-XI, Leiden 1954-2002.
- The Encyclopaedia of Islam (new edition), I-XI, Leiden 1954-2002.I, 907-908.
- The Middle East and North Africa, London 1988, s. 421-450.
- Thevenot, *Relation d'un voyage au Levant*, Paris 1658, s. 576-592.
- Uluçam, Abdüsselam. *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara 1983.
- Uluçam, Abdüsselam. "Âsafiye Camii", *TDV İslam Ans. III*, İstanbul 1991, s.455-456.
- Uluçam, Abdüsselam. "İmam-ı Azam Külliyesi", *TDV İslam Ans., XII*, İstanbul 2003, s.134-135.
- Yetkin, S.Kemal. *İslam Mimarisi*, Ankara, 1965, s. 53-54.

ŞEKİLLER LİSTESİ

Fotograf 1: Bağdat kentinin tarihi süreç içinde mekânsal gelişimi (http://eol.jsc.nasa.gov/scripts/sseop/photo.pl?mission=ıss005&roll=e&frame=11029)	32
Fotograf 2: Bağdat (ed-Dûrî), 1991:428) 1	39
Fotograf 3: Osmanlı döneminde bağdat vilâyeti'nden bir görünüş (newman, john philip, 1826-1899 - http://www.dabar.org/assyria/newman/chapter2.html).....	47
Fotograf 4: 1930'da Bağdat (http://www.mideastimage.com/result.aspx?selectM Location=22,72,31,56,66,61&search=1)	49
Fotograf 5: İmâm-ı âzam ebû hanîfe türbesi (matrakçı nasuh, beyân-ı menâzil-i sefer-i irâkeyn, 53b).....	51
Fotograf 6: İmâm-ı âzam ebû hanîfe camii osmanlı dönemi çinili mihrabı (uluçam, 1989, s. 305).....	56
Fotograf 7: Mescid-i imam-ı azam ebu hanife'nin minberi	57
Fotograf 8: Mescid-i imam-ı azam ebu hanife'nin minberi	58
Fotograf 9: İmâm-ı âzam ebû hanîfe türbesi	59
Fotograf 10: İmâm-ı âzam ebû hanîfe camii minaresi.....	60
Fotograf 11: Camiye eklenen müze	61
Fotograf 12: Türkiye TİKA vakfı.....	62
Fotograf 13: Türkiye TİKA vakfı.....	62
Fotograf 14: Abdülkâdir-i Geylânî Türbesi (Matrakçı Nasuh, Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn, 49'a).....	64
Fotograf 15: Şeyh abdülkadir geylani camii'nin ana giriş kapısı	65
Fotograf 16: Şeyh abdülkadir geylani camii'nin haremi	67
Fotograf 17: Şeyh abdülkadir geylani camii'nin haremi	68
Fotograf 18: Abdülkâdir-i geylânî türbesi	69
Fotograf 19: Ana kapı ve türbe çevreleyen duvar	70

Fotograf 20: Ana kapı ve türbe çevreleyen duvar	70
Fotograf 21: Şeyh Abdülkâdir-i Geylânî Camii'nin minaresi	71
Fotograf 22: Caminin dışından minare ve kubbe	72
Fotograf 23: Türkiye TİKA Vakfı	72
Fotograf 24: Genişletme sonrası yeni kütüphane	73
Fotograf 25: Caminin dış avlusu	74
Fotograf 26: Mûsâ el-kâzım külliyesi (matrakçı nasuh, beyân-ı menâzil-i sefer-i irâkeyn, 52'a)	75
Fotograf 27: Mûsâ el-kâzım külliyesi	75
Fotograf 28: Mûsâ el-kâzım külliyesi yeni genişletme alanının içindeki harem	77
Fotograf 29: Mûsâ el-kâzım külliyesi, cami harimi	79
Fotograf 30: Irak – Bağdat Kazimiye bölgesinde bulunan İmam Musa Kazım Türbesi. (https://no.tripadvisor.com/locationphotodirectlink-g295423-i452828033-ısfahan_ısfahan_province.html)	80
Fotograf 31: Mûsâ el-Kâzım Külliyesi	80
Fotograf 32: Mûsâ el-kâzım külliyesi, minarelerden ayrıntı. (https://www.reviewofreligions.org/18656/a-turning-point-in-history-karbala-3/)	81
Fotograf 33: Seyyid Sultan Ali Camii, Kubbesi ve dış avludaki ana giriş kapısı	83
Fotograf 34: Eski binanın içindeki sütunlar	84
Fotograf 35: Eski Bina'nın Harim Alanı	85
Fotograf 36: Caminin İçeriden Ana Giriş Kapısı	86
Fotograf 37: Yeni genişletme alanında minber	87
Fotograf 38: Genişletme çalışması için yeni açılan kemerler	87
Fotograf 39: Yeni Bina'daki Cami Harimi	88
Fotograf 40: Ana Giriş Kapısı	89
Fotograf 41: Seyyid Sultan Ali'nin Mezarı ve Mezara Üstte Yazılı Kabartmalar	90
Fotograf 42: Seyyid Sultan Ali'nin Mezarı ve Mezara Üstte Yazılı Kabartmalar	90
Fotograf 43: Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı, 1995.	91

Fotograf 44: Ana Giriş Kapısındaki Nakışlamak	93
Fotograf 45: Camii'nin Ana Giriş Kapısı	94
Fotograf 46: Camii'nin Ana Giriş Kapısı	94
Fotograf 47: Camii'nin Ana Giriş Kapısı	95
Fotograf 48: Harem ve Tavan Detayları İçeriden.....	95
Fotograf 49: Harem ve Tavan Detayları İçeriden.....	96
Fotograf 50: Harem detayları içeriden	97
Fotograf 51: Harem detayları içeriden	98
Fotograf 52: Harem detayları içeriden	98
Fotograf 53: Harem detayları içeriden	99
Fotograf 54: Harem detayları içeriden	99
Fotograf 55: Harem detayları içeriden	100
Fotograf 56: Harem detayları içeriden	100
Fotograf 57: Minarenin ve kubbenin dış detayları	102
Fotograf 58: Minarenin ve kubbenin dış detayları	102
Fotograf 59: Camii'nin dış avlusu.	103
Fotograf 60: Şeyh ömer sühreverdi külliyesi'nden.	105
Fotograf 61: Bağdat asafiye camii.....	107
Fotograf 62: Bağdat asafiye camii.....	107
Fotograf 63: Vezir camii	109
Fotograf 64: Vezir camii	110
Fotograf 65: Şeyh ma'ruf el kerhi.....	111
Fotograf 66: Şeyh ma'ruf el kerhi.....	112
Fotograf 67: Paşa hamamı'nın durumu.....	114
Fotograf 68: Paşa hamamı'nın durumu.....	115
Fotograf 69: Paşa hamamı'nın durumu.....	115

ÖZGEÇMİŞ

Khattab Ahmed Jasim ALBUASWAD, Samarra Üniversitesi Arkeoloji Fakültesi Arkeoloji Bölümü 2018 mezunudur ve şu anda Karabük Üniversitesi'nde yüksek lisans öğrencisidir.

